

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Оксана ШЕЛОМОВСЬКА

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ
з дисципліни
«СОЦІОЛОГІЯ МІСТА ТА СЕЛА»
для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня
зі спеціальності 054 «Соціологія»
за освітньо-професійною програмою «Соціологія»**

**ЗАТВЕРДЖЕНО:
редакційно – видавничою секцією
науково – методичної ради ДДТУ
„_15”_____12_____ 2022 р.
протокол № 11**

**Кам'янське
2022**

Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу Дніпровського державного технічного університету заборонено.

Конспект лекцій з дисципліни «Соціологія міста та села» для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня зі спеціальності 054 «Соціологія» за освітньо-професійною програмою «Соціологія» / Укладач : О.М. Шеломовська. Кам'янське, ДДТУ, 2022. 80 с.

Укладач:

к.н.держ.упр., доц. Оксана ШЕЛОМОВСЬКА

Відповідальний за випуск:

д.і.н., проф. Костянтин БОГОМАЗ

Рецензент:

к.с.н., доц. Людмила СОРОКІНА

Затверджено на засіданні кафедри соціології

(протокол № 12

від «17» 11 2022 р.)

Коротка анотація видання. Дане навчальне видання містить тексти лекцій з дисципліни «Соціологія міста та села». Конспект лекцій дає можливість здобувачам вищої освіти засвоїти понятійний та аналітичний апарат сучасної соціології міста та села; предмет і проблематику соціології міста та села; закономірності розвитку та функціонування міста та села в сучасних умовах розвитку українського суспільства; соціально-економічні та культурні проблем сучасних міст і сіл; соціальну структуру і стратифікаційні процеси міської та сільської територіально-поселенських спільнот.

ЗМІСТ

Тема 1. Соціологія міста як галузь соціологічного знання	4
Тема 2. Місто як соціокультурний феномен.....	11
Тема 3. Соціальний простір міста.....	19
Тема 4. Соціальна структура міста.....	28
Тема 5. Процеси і тенденції розвитку міст	35
Тема 6. Соціологія села як наука	43
Тема 7. Сільські поселення.....	50
Тема 8. Соціальні групи сучасного селянства....	56
Тема 9. Ментальний простір села	63
Тема 10. Актуальні проблеми розвитку села.....	70
Рекомендована література	78

ТЕМА 1

СОЦІОЛОГІЯ МІСТА ЯК ГАЛУЗЬ СОЦІОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

План

1. Предметна сфера соціології міста
2. Міська проблематика у працях класиків соціології
3. Дослідження проблем міста у працях представників Чиказької школи соціології
4. Сучасні соціологічні концепції міста

1. Предметна сфера соціології міста

Соціологія міста – це галузь соціологічних знань, яка розкриває конкретні особливості розвитку і функціонування міста в певних історичних умовах, вивчає соціальні процеси, форми і інститути урбанізації. Вона виникла під впливом безпосереднього зростання міських поселень і внаслідок загострення соціальних проблем міста.

Соціологія міста виділилась в особливу галузь соціології в США в межах Чиказької школи (1918 – 1939 рр.). Представники цієї школи вбачали у місті природну соціальну лабораторію, в якій за допомогою емпіричних методів можна вивчати "людську природу" і зміст суспільного життя. Міська спільність розглядалась ними у вигляді складної мозаїки різних соціальних груп, кожна з яких мала претензію на певну територіальну зону.

Об'єктом пізнання соціології міста є місто як соціально-територіальна (просторова) спільність, комплекс соціальних сфер і інститутів, як поселенська структура, як основна підсистема в системі розселення людей, а предметом вивчення – соціальна сутність, генеза, функції, загальні, специфічні і емпіричні особливості міста як соціальної системи.

В основне коло проблем соціології міста входять такі:

- визначення ролі міста в суспільстві і системі розселення;
- основні причини появи міста і фактори, що впливають на його розвиток;
- визначення основних підсистем міста та їх взаємозв'язок;
- соціальна стратифікація міста та етнічний склад населення;
- особливості міського способу життя і спілкування;
- соцієкологія міста та ін.

Специфіка соціологічного підходу до міста і його проблем полягає насамперед у тому, що, будучи наукою про суспільство в цілому, соціологія в стані реалізувати більш широкий погляд на проблеми міського життя. Розглядаючи міські реальності в контексті процесу урбанізації, а останню – як один з найважливіших напрямків модернізації суспільства, соціологія в стані забезпечити цілісне бачення міста і процесів, що відбуваються в ньому, і здійснити їхній комплексний аналіз і узагальнення.

2. Міська проблематика у працях класиків соціології

Класики соціологічної думки, засновники сучасної соціології фактично визначили подальший розвиток ідей і розробку проблематики міста як сфери інтересів вивчення і дослідження соціологічної науки. Умовно ці методологічні перспективи можна поділити на два напрямки – економічний та соціокультурний – в залежності від актуалізації відповідної проблематики в їхніх соціологічних концепціях.

Економічна парадигма розглядає місто в першу чергу як результат історичного процесу економічного розвитку соціальної системи, як місце концентрації виробництва і розподілу суспільної праці. Саме таке розуміння процесів формування і розвитку урбанізованих поселень представлено в функціоналістській концепції Е. Дюркгайма. Для нього індустріальне місто є прикладом органічної цілісності й солідарності, що підтримується за рахунок професійного розподілу праці.

У своїй класичній роботі «Про розподіл суспільної праці» (1893 р.) Е. Дюркгайм зазначає, що «міста завжди походять від потреб, що примушують індивідів постійно знаходитись на максимально близькій відстані один до одного; вони являють собою точки, в яких соціальна маса стискається сильніше, ніж в інших місцях». Таким чином, Е. Дюркгайм один із перших висловив та аргументував думку про те, що професійний розподіл праці виступає основою урбанізації і прогресивного розвитку суспільства. Розподіл праці обов'язково призводить до кооперації, виникають корпорації, союзи, організації. Роль міст як координуючих центрів зростає у процесі територіальної спеціалізації господарської діяльності та подальшої спеціалізації видів праці. Із зростанням міст відбувається територіальне, соціальне і духовне об'єднання суспільства, змінюється соціокультурне життя та нормативні вимоги.

У контексті досліджень Е. Дюркгайма місто постає утіленням основних рис індустріального суспільства, саме тут відбувається ускладнення соціальної структури, сегментація і внутрішній розподіл, органічна єдність якого підтримується за рахунок функціональної взаємозалежності складових частин суспільного цілого – «кожне місто разом із безпосереднім оточенням утворює групу, всередині якої праця розподілена, але яка прагне стати самодостатньою».

Не зважаючи на розкриття характерних рис становлення індустріального міста у ХІХ ст., визначення специфічних характеристик урбанізованих поселень, економічна парадигма в соціології, має цілий ряд недоліків, серед яких можна визначити: недооцінку культурно-історичних чинників появи і розвитку міст; перебільшення ролі економічного чинника в розвитку міст; неувагу до ментальної сфери міського життя і до реальної поведінки городян.

Соціокультурна парадигма розглядає процеси виникнення і розвитку міста з позицій соціокультурного детермінізму, концентруючи увагу на культурно-історичних умовах виникнення міст. Місто з позицій даної

парадигми постає як соціокультурна гетерогенність, що складається із представників різних соціальних прошарків і культурних орієнтацій. Така специфіка міста створює умови для формування і виокремлення специфічних міських спільнот, які відрізняються за своєю символічною й організаційною культурою.

Розглядаючи історичні зміни соціальних відносин, Ф. Тьонніс типологізує соціальні спільноти, розташовуючи їх за ступенем зниження органічних зв'язків, – від ґрунтованих на єдності крові, спільному місці проживання, до спільнот, що формуються на основі духовної спільності. Відповідно виділяється три типи спільностей – спорідненість, сусідство і дружба. Місто стає осередком формування особливого типу соціальних відносин і зв'язків, які базуються на духовній єдності, а специфічною ознакою існування міста стає формування різноманіття мистецьких видів діяльності – «і хоча завдяки власному майну і майну своїх городян або за рахунок регулярних відносин із оточуючими областями воно (місто) забезпечує себе їжею і засобами для своєї праці, велику кількість своїх зусиль воно спрямовує на тонку діяльність мозку і рук, яка надає будь-якій речі привабливої, гармонійної форми і, таким чином, виражає усезагальну сутність мистецтва».

У своєму невеличкому есе «Великі міста і духовне життя» (1903 р.) Г. Зімелі дає базові характеристики міста. Психологічною основою міста, на якій формується його індивідуальність, виступає, на думку Г. Зімелі, підвищення нервових стимулів і їхній вплив на людину. Велике місто створює специфічні психологічні умови швидкими темпами змін, різноманітним господарського, професійного та громадського життя. Саме тому у великих містах переважає інтелектуальний характер духовного життя, на відміну від маленьких міст та селищ, де вимагається більше проявів душі і стосунків, ґрунтованих на почуттях. Характерною ознакою міського способу життя стає раціональність і ощадливість городян, відносини між якими набувають «арифметичного характеру» – визначеності, точності у встановленні спільностей і відмінностей, безумовної значущості договорів і домовленостей. Тому особливого значення у великих містах набувають час і гроші. Г. Зімелі зазначає, що без пунктуальної точності угод і їх виконання життя великого міста перетворилося б на хаос. Замкненість, відчуженість і відраза – лише зовнішні форми глибинної духовної сутності великого міста, міста, яке надає індивіду таку особисту свободу, можливості прояву і вираження власної індивідуальності і творчості, що не може бути порівняне ні з якими іншими формами суспільного життя.

Дослідження історії розвитку міст – ще один напрямок, презентований соціокультурною парадигмою в класичній соціологічній традиції, належить іншому німецькому соціологу М. Веберу, який присвятив середньовічному місту одну із своїх робіт – «Місто» (1921 р.). Основні риси міста за М. Вебером: 1) укріплення, 2) ринок, 3) судова система і право, 4) корпоративність і пов'язана з нею автономія. В економічному вимірі М. Вебер поділяє міста на дві основні групи: місто споживачів (Konsumentenstadt) і місто виробників

(Produzentenstadt). Це не означає, що в містах споживачів мешкають виключно споживачі, а в містах виробників – навпаки, виключно виробники. Просто в містах споживачів шанси на прибуток виробників і купців визначаються і залежать від присутності «великих» споживачів – княжих або інших великих домів. Отже, ступінь і характер типу міста залежать від характеру його соціальної структури, яка дедалі ускладнюється та урізноманітнюється. Соціальна боротьба в місті має в першу чергу політичний характер, оскільки постає як боротьба за панування, за участь в управлінні містом. Спершу вона розгортається між представниками землевласницьких і ринкових класів. Пізніше вона продовжується всередині останніх – між ремісниками і купцями. Результатом такої боротьби стає особлива господарська політика міста, яка ставить на меті господарське регулювання природних умов у виробничо-споживацьких інтересах міського населення. Ці особливості соціальних відносин у місті стають основою формування нового «західного», «буржуазного» суспільства, характерною рисою розвитку якого стає, на думку М. Вебера, формальна раціональність.

3. Дослідження проблем міста у працях представників Чиказької школи соціології

Чиказька соціологічна школа увійшла в історію соціології як найвідоміший осередок соціологічних досліджень міста. Розробка проблематики міста здійснювалась дослідниками Чиказької школи у два етапи. Перший – класичний, пов'язаний із обґрунтуванням основних понять і головного напрямку досліджень, що було зроблено завдяки працям Р. Парка. Другий презентують критики та послідовники Чиказької школи соціології.

Точкою відліку соціологічних досліджень міста в Чиказькому університеті стала робота Р. Парка «Місто: пропозиції щодо вивчення людської поведінки у міському оточенні» (1916 р.). Р. Парк розробив соціально-екологічну концепцію, в основі якої лежить уявлення про суспільство як організм, у першу чергу біологічний феномен, який, крім соціального (культурного) рівня, містить також рівень біотичний, що лежить в основі соціального розвитку і визначає, у кінцевому рахунку, соціальну організацію суспільства. Рушійною силою процесу соціальної еволюції, що спрямовує розвиток суспільного організму від біотичного до культурного рівня, виступає конкуренція.

Процес соціальних змін, на думку Р. Парка, можна розділити на ряд послідовних фаз, кожна з яких – результат попередніх і утілення певних форм конкуренції. Р. Парк виокремлює 4 таких фази в процесі еволюції від біотичного рівня до соціального – екологічний порядок, економічний, політичний і культурний. Соціальний організм, на думку Р. Парка, складається передусім із індивідів, здатних змінювати своє положення у соціальному та фізичному просторі, мігрувати. Міграція постає як колективна поведінка

індивідів, які мають біотичну природу і утворюють екологічну структуру на макрорівні (остання стає предметом дослідження соціальної екології).

Дослідницькі перспективи, відкриті працями Р. Парка, здобули подальшу реалізацію в соціологічних дослідженнях його колег і учнів. Так, Р. Макензі ставить питання про зв'язок між соціальними і просторовими змінами. Як основні категорії соціальної екології він виділяє екологічну організацію (просторову структуру поселень й інститутів), екологічне домінування (функціональні зв'язки між елементами просторової соціальної структури), екологічну послідовність (часові зміни в екологічній спільноті). На базі цієї теорії виникають нові методи емпіричних досліджень міста: зонування, соціальне картографування, опис життя спільнот методом включеного спостереження, біографічний метод, кейс-стаді тощо.

Е. Бьорджесс розглянув міську спільноту як складну мозаїку різноманітних соціальних груп, кожна з яких претендувала на певну територію. Так з'явилась теорія структурування міського простору, відома як зональна теорія Е. Бьорджесса. Соціально-просторова організація міста, на думку автора теорії, являє собою систему концентричних кіл, що мов кільця виникають навколо міського ядра – центрального району міста. Кожна міська зона відрізняється типом забудови, економічними функціями, а також соціальним та професійним складом населення. Центром міста постає центральний діловий район, оточений зоною переходу – внутрішнім містом, забудованим заводськими корпусами мануфактурного виробництва і житлом для робітничого класу, далі йде зона резиденцій вищого класу, і, нарешті, приміська зона, заселена людьми, що приїжджають на роботу в місто. Робітники не мають вибору місця проживання, оскільки їх розселення визначається вартістю житла і транспортними витратами.

Однак, як зазначає Е. Бьорджесс, зростання міст призводить до розширення індустрії виробництва і збільшення кількості населення. Відповідно, у структурі міста відбуваються процеси вторгнення (інвазії – invasion), коли одні соціальні групи захоплюють території, що були зайняті іншим соціальним класом. Внаслідок цього відбувається поява нових зон для проживання, а також зміна існуючого соціально-просторового розподілу міста.

Л. Вірт розробляє «суто соціологічну» теорію міського життя. У своїй статті «Урбанізм як спосіб життя» (1938 р.) американський соціолог розглядає психологічні і поведінкові наслідки життя людей у містах. Л. Вірт виділяє три основні характеристики міста: розмір, щільність і різноманітність, вияви яких можна побачити в місті. Так, наслідком значного розміру міста стає перетворення його на множину соціальних угруповань, у яких послаблюються дружні, родинні зв'язки, відносини стають формалізованими. Здійснення соціального контролю беруть на себе такі соціальні інститути як ЗМІ, поліція, бюрократія тощо. Наслідком підвищення щільності проживання стає збільшення кількості впливів на людину, велика кількість контактів із незнайомцями. Як позитивний наслідок відбувається підвищення рівня

толерантності, терпимість до інакших. Негативним наслідком стає збільшення антисоціальних проявів поведінки – конфліктів, непорозумінь і напруги.

Другий напрямок послідовників Чиказької школи називають неортодоксальним. Його розробку пов'язують із ім'ям А. Хоулі і його роботою «Людська екологія» (1950 р.). Специфікою підходу автора стає концентрація уваги на еволюції і розвитку міської спільноти (community), яка визначається як територіально-локальна екосистема взаємозв'язків між функціонально диференційованими елементами. Локалізована географічно, інтегрована в єдине ціле спільними реакціями на середовище і дії інших соціальних утворень, спільнота стає зручним об'єктом для дослідження.

4. Сучасні соціологічні концепції міста

Більшість сучасних соціологів-урбаністів, розробляючи свої концепції, намагаються переосмислити класичну традицію.

Важливим внеском А. Лефевра у розвиток соціологічної теорії міста стала його концепція соціального простору. А. Лефевр зауважує, що соціальна активність формується не лише через безпосередню взаємодію індивідів, але й через перетин міських просторів. Наше сприйняття міста складається не з окремих елементів – будинків, вулиць, пам'ятників – ми сприймаємо міський простір у цілому. Попри типовість забудови різні міста мають унікальний міський ландшафт. У зв'язку із цим Лефевр вводить у науковий обіг ідею про те, що простір є компонентом соціальної організації. Простір містить соціальні відносини». Крім цього, А. Лефевр вказує на використання простору державою з метою здійснення соціального контролю. Обґрунтовує закономірність появи конфлікту між абстрактним і соціальним простором міста. При цьому під абстрактним простором він має на увазі простір, яким оперують інвестори й бізнесмени, використовуючи критерії прибутковості, розмірів, престижності місця. Соціальний простір – це світ індивідів, місце їх існування. На думку А. Лефевра, планування державою або підприємцями змін абстрактного простору часто вступає у конфлікт із соціальним простором мешканців міста. При чому дослідник надає цьому конфлікту універсального характеру.

М. Кастельс починав із вивчення проблем урбанізації і соціальної структури сучасного міста. Основна функція міста, на думку автора, – економічна. Місто – це місце споживання товарів і послуг, необхідних для підтримки життєдіяльності й ефективної роботи, це також місце відтворення робочої сили капіталістичного суспільства. Одночасно місто стає показником основного протиріччя капіталістичної системи – протистояння між максимізацією прибутків і намаганням скоротити витрати, пов'язані з організацією праці. Чим частіше держава вдається до силових методів вирішення соціального конфлікту, тим більше зростає бажання городян брати активну участь у соціальних рухах, протестних діях, які можуть спричинити соціальний вибух у суспільстві.

Значний науковий доробок з проблем міста належить англійському соціологу Д. Гарві. Його робота «Соціальна справедливість і місто» (1973 р.) присвячена просторовому втіленню соціальних процесів у містах. Намагається знайти відповідь на питання, чому саме міста породжують соціальний конфлікт у суспільстві. На його думку, зовнішній вигляд міста обумовлюється не лише природними ринковими відносинами, але й, головним чином, монопольною владою крупного бізнесу. Просторове втілення капіталізму впливає з самої його природи – отриманні максимального прибутку при мінімальних витратах. Для цього, по-перше, застосовуються технології, які дають максимальний ефект у короткостроковій перспективі. Однак, така стратегія капіталу суперечить інтересам стабільного розвитку суспільства, що вимагає впровадження довготривалих технологій. По-друге, монополії, переслідуючи мету збільшення прибутку і зниження витрат, намагаються розташувати виробництво ближче до джерел сировини, ринків збуту, що негативно впливає на розвиток інфраструктури у старих місцях концентрації виробництва і робить проблемою відсутність такої інфраструктури у нових місцях. По-третє, пріоритети фінансування й інвестування змінюються у бік будівництва ділових, торговельних, розважальних центрів, готелів тощо. Однак це призводить до призупинення темпів розвитку інфраструктури міста, кризи його інститутів, загострення проблем зайнятості населення, девіантних проявів, що у цілому збільшує імовірність соціального вибуху, трансформацій міського простору. Отже, Д. Гарві вказує, що міська структура, в кінцевому рахунку, визначає пошук найбільшої вигоди для капіталу, процес боротьби різних власників, суспільних і громадських інституцій за панування і управління в місті.

Однією зі спроб запобігти редуccionізму традиційних підходів до вивчення міст стала синтетична теорія соціопросторової перспективи, що була розроблена американськими соціологами Д. Фіганом і М. Готдінером. Основними рисами даного підходу є:

- 1) розгляд розвитку нерухомості як найважливішої риси змін у великих містах;
- 2) принциповий фактор змін у містах – втручання влади і політиків. Даний підхід намагається розкрити інтереси держави у розвитку міської нерухомості;
- 3) вирішальним фактором розуміння міського життя, стає вивчення культурних орієнтацій мешканців великих міст;
- 4) розуміння міських процесів повинно здійснюватись із урахуванням процесу глобалізації.

Контрольні питання

1. У чому полягає предмет соціології міста?
2. Які парадигми вивчення міста були створені класичною соціологією?
3. У чому полягають відмінності у соціологічному дослідженні міст у працях Е. Дюркгайма, М. Вебера, М. Кастельса і Е. Бьорджесса?

ТЕМА 2 МІСТО ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН

План

1. Поняття «місто» з соціологічної точки зору
2. Особливості виникнення, специфічні риси і функції міста
3. Класифікація міст

1. Поняття «місто» з соціологічної точки зору

Насамперед, варто зазначити, що слово «місто» (міське поселення, град, посад) є багатозначним і навіть комплексне визначення даного поняття являє велику складність. Цією обставиною зумовлена надзвичайна кількість визначень міста (як вважається, їх на сьогодні близько двохсот). У цьому соціокультурному та теоретичному різноманітті переважна кількість дослідників визначає місто як територію, де відбувається концентрація соціальних структур (груп, інститутів та рольових функцій).

Сьогодні в сучасній науковій літературі не існує єдиного визначення поняття «місто». У широкому значенні під «містом» слід розуміти природне житло цивілізованої людини, тому що саме в місті людина піднялась до інтелектуального життя та набула рис, які більше всього відрізняють її від тварини та первісних людей (Р. Парк). Деякі дослідники (Д. Джекобс) розуміють «місто» як поселення, що послідовно породжує економічне зростання за рахунок своїх локалізованих ресурсів. Інші науковці (З. Бауман) розглядають «місто» як нову просторову форму людського гуртожитку, в якому основними факторами, що впливають на його структурні зміни виступають:

1. Глобалізація, зміст якої у цьому контексті полягає у стійкій та послідовній «макдоналдизації» міського середовища, з її тенденцією до стандартизації та встановленню одноманітності. Серед урбаністів слід вважати, що рушійною силою процесу глобалізації виступила просторова криза, як наслідок економічної. Результатом цієї кризи стало те, що в результаті прагнення до радикальної перебудови міського та регіонального простору відбулась реорганізація географії та створення сприятливого середовища для зростання прибутку та економіки в цілому. Водночас, це породило і позитивні риси – у містян почали зникати відчуття розгубленості від існуючої новизни.

2. Територіально-орієнтований пошук ідентичності. В цих умовах відбувається зростання поляризації та розрив комунікації між життєвим світом двох категорій міських жителів (вищого та нижчого прошарку). Представники «нижчого прошарку» це локальні, територіально-обмежені та територіально-ідентичні міські мешканці. Натомість, представники «вищого прошарку» не мають жодних інтересів за місцем свого проживання, крім отримання послуг необхідних для життєвого комфорту. Сьогодні, представники цього класу не переймаються справами «їхнього» міста як це було в XIX ст. Вони не обмежені

територіальним простором та не належать місцю, у якому проживають. У цілому, представники цих двох прошарків віддалені не настільки в локальному просторі, скільки в соціальному та економічному. Проте, незважаючи на наведену вище класифікацію, міське населення являє собою сукупність вищого та нижчого прошарку, яке не є відокремленим у міських реаліях.

Таким чином, сучасне місто це складний організм, середовище якого представляє комплекс таких світів, які перетинаються, але повністю ніколи не взаємопроникають. Сьогодні мешканець міста відрізняється тим, що він «вільний» від дріб'язко-вості та забобонів, що пов'язують мешканців маленьких містечок.

Сучасні дефініції міста можна згрупувати за такими підставами: територіально-демографічне, політико-адміністративне, економічне, соціокультурне, соціокультурне.

Територіально-демографічна підстава фіксує кількісні ознаки: площа поселення, число жителів, концентрація населення, специфічні особливості організації території проживання: особлива архітектура, транспорт, благоустрій.

Політично-адміністративна підстава підходить до поняття міста з правової точки зору і визнає містом поселення з певною територією, якому державною владою присвоєні особливі адміністративні права. Конституюючим моментом в створенні міста висувається відповідний акт державної влади. Даний момент дійсно відмежовує всяке офіційне "місто" від села яким і безперечним чином: звичайно, уряди всіх епох мали в своєму розпорядженні списки як міст, так і сіл, і застосовували до міст, на відміну від села, ті чи інші правила і особливу адміністративну і податкову політику

Економічна підстава. Економічними ознаками міста є: 1) техніко-технологічне розподіл праці на сільське господарство і промисловість; 2) поділ праці на привласнюючу і виробляючу; 3) ступінь професійної диференціації праці; 4) фінансово-економічна ознака - за характером домінуючого капіталу: виробничий, торговий, кредитний (лихварський, банківський); 5) виробничо-економічний - за типом виробництва: матеріальних ресурсів, послуг, інформації та ін. Дана підстава визначення міста, мабуть, найбільш поширена в урбаністиці. Вона виходить з визначення, даного ще Зомбартом: "Місто є поселення людей, що практикують інтенсивний поділ праці".

Соціокультурна підстава. Соціологи в пошуках визначення міста давно зіткнулися з ситуацією складною, гетерогенної (що складається з різних за своїми властивостями елементів), мінливою, індивідуальною соціальною структурою міст. В цьому плані місто визначають як місце концентрації соціальних структур (груп і інститутів) і рольових функцій. Як приклад можна навести формулювання: місто є місце, пристосоване для співжиття соціальної групи складного характеру, яка є внутрішньо диференційованою і отримала певну правову форму і міське життя характеризується масштабністю, високою щільністю населення, явно вираженої різноманітністю соціальних груп, анонімністю, наявністю дистанції і формальних відносин між людьми,

необхідністю формального регулювання людської діяльності швидше з позиції закону, ніж через співтовариство і традиції. У цих визначеннях містяться і кількісні характеристики, і вказівка на адміністративно-правову сторону міського життя, але акцент зроблений на особливостях соціальної структури і соціальних відносин. Останнє є якісною відмінністю міста від села, яке важко заміряти кількісно, але саме в цьому плані відмінності особливо очевидні.

Соціокультурна підстава. Продовжуючи лінію пошуку якісних відмінностей міста від не міста, соціологи вже давно звернули увагу на "притягуючу силу міст" (attraction). У художній літературі місто представляється у вигляді якоїсь гіпнотичної сили, владно вабить обивателя "зачарованого" села бажаною, але нездійсненою примарою щастя. Місто – це не тільки кількісні параметри проживання і діяльності, а й особлива соціокультурна атмосфера і обстановка. Міста приваблюють людей не тільки можливістю працювати і отримувати кошти для існування. Крім вітальних потреб у людини є потреба в особистісному зростанні і самореалізації, в індивідуально-особистісному середовищі, в соціально-психологічному комфорті, інших соціально-особистісних і метафізичних потребах. Для їх реалізації міста надають більше можливостей. Місто - штучне середовище проживання. Міста конструюються людьми виходячи з власних особистісних структур. Це розуміли вже в давнину, про що свідчить складна семантика слова "Град". Осмислюючи цю обставину соціологи розробляли поняття "середовище проживання", "простір соціокультурної активності", "міський спосіб життя". В даний час в літературі зустрічається вислів: "місто як аттрактор особистості і спільноти", яке тут можна прокоментувати як ідеальний проект простору життєдіяльності. Привабливість міського простору для особистості (особливо в сучасному суспільстві) обумовлена тим, що місто є середовищем інноваційної активності в силу високого рівня соціокультурної динаміки і мобільності. Це соціокультурні характеристики міського простору.

Місто являє відносно самостійний соціальний організм, так чи інакше, в тих чи інших масштабах злагожену система з виробничою структурою та соціальною інфраструктурою. Від інших поселенських структур (села, міського селища) місто відрізняється відносно закінченою соціальною структурою, яка майже адекватна структурі суспільства, країни, а також поліфункціональністю, соціальною інтеграцією (у сфері різних форм і видів діяльності, спілкування, соціальних зв'язків і відносин), динамізмом соціального розвитку, архітектурним розмаїттям, здатністю до відтворення соціального життя і прогресивного впливу на інші поселенські спільноти.

2. Особливості виникнення, специфічні риси і функції міста

Основною причиною виникнення міст було бажання захистити себе та свою сім'ю від зовнішнього ворога. Відтак, люди об'єднувались, утворюючи невеликі поселення, які згодом розрослися та ставали містами – центрами соціальних змін, що давали можливість розвиватися, забезпечувати достатній

рівень життя та особисту безпеку. Видатний класик соціології М. Вебер з цього приводу зауважував, що як західне, так і античне місто було так званою фортецею, у якій проживали ремісники, мандарини на ряду з безграмотним простолюдом та дипломованими посадовими особами, представниками знатних родів, які мали у своєму володінні значні земельні ділянки. Місто завжди було спільним поселенням різних людей.

На думку американського соціолога Л. Мамфорда, місто виникло як особливий вид навколишнього світу, зручний для кооперативних асоціацій, для природи і освіти. Місто було колективно корисним для забезпечення порядку та регулювання сьогодення і майбутнього людини, воно захищало людину від стихійної природи, диких тварин і набігів ворогів. Схожої думки дотримувався і американський соціолог Р. Парк, який вважав, що люди, живуть разом не тому, що вони схожі, а тому, що вони потрібні один одному.

З подальшим розвитком міст викарбовувалось і розуміння того, що місто здатне виконувати не тільки оборонну функцію. Відтак, у своїх подальших роздумах М. Вебер зазначав, що міста представляли собою місцезнаходження ринку, торговий та ремісничий центр, який надавав можливість отримати прибуток шляхом торгівлі та ремесла. У свою чергу Г. Зіммель писав, що велике місто живе виключно виробництвом для ринку, тобто для невідомих покупців, яких ніколи не бачив виробник. У результаті цього, інтереси обох сторін стають виключно діловими, а їх розумовий господарський егоїзм не може бути пом'якшений дією особистих відносин. Отже, на виникнення міст значним чином вплинули торговельні процеси, які сприяли підвищенню матеріального статусу городян та ставали передумовою для їх об'єднання. Міста стали площиною переходу від залежності до свободи, коли люди отримали право та можливість займатися «грошовим господарством».

Історичний досвід продемонстрував, що згодом більш заможні верстви населення почали переїжджати до міських поселень, де існувала можливість покращення життя. У XVIII-XIX ст. міста почали розвиватись як важливі стратегічні центри, що характеризувались централізованістю, наявністю гавані, перетину транспортних шляхів (зокрема, доступу до залізниці) та водопостачанням. З розвитком капіталізму та капіталістичних відносин, як наслідком відокремлення приватної справи від домашнього господарства, серед містян відбулось поступове нехтування традиційними правилами та логікою етичних зобов'язань. За виразом західного дослідника Л. Мамфорда, міста перетворились на так звані палеотехнічні міста. У середині XIX ст. середовище таких міст та їх повсякденність вступала у протиріччя з уявленнями мешканців щодо справедливості та благопристойності: у Манчестері був всього один туалет на 218 робітників міста, вулиці були забруднені сміттям. Однак, розвиток підприємництва сприяв тому, що розпочався благоустрій міста. Незважаючи на те, що з точки зору бізнесу, очищення вулиць, води, створення каналізації, вивіз сміття тощо не було прибутковим, підприємці розуміли, що ці капіталовкладення є досить важливими саме для них та їхніх родин, як

мешканців міського простору. Згодом, на Заході це перетворилось у проблему, яка перестала хвилювати тільки філантропів, підприємців, реформаторів тощо.

Місто — історична конкретна соціально-просторова форма існування суспільства, яка виникла внаслідок відокремлення ремесла від сільського господарства, і є специфічною поселенською структурою.

Місту властиві такі специфічні риси:

- концентрація великої кількості людей, висока щільність населення на обмеженій території;
- зосередженість промисловості, науки, мистецтва, інформації;
- провідна роль у соціальному прогресі;
- високий ступінь інтеграції багатогранних видів людської діяльності внаслідок концентрації різноманітних галузей суспільного виробництва;
- зосередженість основних соціальних груп і верств населення.

Місто є своєрідним соціокультурним середовищем, що охоплює соціальний світ, матеріальні та духовні умови становлення, існування, розвитку та діяльності людей. Тобто міське середовище — це і ландшафт, і люди, і способи їх взаємодії, і виробничі процеси, екологія, якість життя, рівень інформаційного обміну, особлива соціальна структура. Це середовище формує відповідний соціально-психологічний тип особистості, наділений раціональністю, мобільністю, готовністю до змін, умінням поєднати власні інтереси з інтересами інших, здатністю долати труднощі середовища.

Найвідчутніше впливають на міське середовище:

- фізичні параметри міста (щільність населення, міський простір, предметний світ, внутрішньоміські зв'язки). Вони спричиняють як позитивні (комфорт, благоустрій), так і негативні (дискомфорт, труднощі з приєднанням до культурних цінностей, неврози і стреси, проблема самотності тощо) почуття, емоції тощо;
- екологічні характеристики міста: передусім — це стан води, повітря і довкілля, фізичний стан, здоров'я людини;
- інформаційний чинник — охоплює процес передачі сукупності знань, повідомлень, відомостей, що формуються в суспільстві. Відбувається за допомогою різних засобів масової комунікації (телебачення, радіо, відеопродукція, Інтернет, періодика тощо). Проте різкий ріст обсягу інформації створює відчуття перенасичення нею;
- специфіка соціальної структури міста: різноманітні соціальні страти, що взаємодіють між собою, мають свої цінності, норми; вони взаємодіють з інформаційними потоками, займаються різними видами діяльності, виконують різні ролі, їм властиві різні соціальні статуси.

Соціокультурна ситуація в сучасному місті має тенденцію до ускладнення, з одного боку, засвідчує соціальний прогрес, з іншого — породжує безліч проблем для людини (відчуття стурбованості, тривоги, невизначеності, неспокою).

Особливу увагу соціології привертає столичне місто, адже столиця є суспільним феноменом, який охоплює політичні, адміністративні, фінансові,

владні, культурні, історичні, мовні, етнічні, соціальні складові; центр у системі адміністративно-владних та політичних зв'язків. Столичне життя за моделями поведінки своїх мешканців випереджає на декілька років інші міста країни.

Специфіка міста визначає його основні соціальні функції:

- господарсько-економічна — організація механізму виробництва на підставі функціонування різних галузей промисловості;
- соціальна — втілена у діяльності соціальної сфери, яка охоплює послуги торгівлі, побутового обслуговування, транспорту, зв'язку, житлового будівництва, соціального забезпечення, медичного обслуговування тощо;
- культурно-освітня — реалізується через надання людині вищої, середньої спеціальної освіти через створення дозвільної та рекреаційної інфраструктур;
- управлінсько-адміністративна — здійснюється шляхом продовження адміністративної влади різними державними та соціальними органами.

3. Класифікації міст

На основі містоутворюючих та містообслуговуючих функцій виділяють такі функціональні групи міст:

- багатофункціональні столичні міста;
- багатофункціональні міста обласних центрів;
- міста — індустріальні центри;
- місцеві організуючі та обслуговуючі центри навколишніх територій;
- транспортні міста;
- міста — оздоровчі центри;
- міста з переважаючим значенням науково-експериментальних функцій.

За характером функцій, які виконує місто, можна виділити населені пункти, що спеціалізуються на:

- промислового виробництва (індустріальні центри);
- транспортному обслуговуванні – портове місто, залізничний вузол (питома вага зайнятих у промисловості нижче зайнятих на транспорті);
- культурно-побутовому обслуговуванні населення – центри туризму, міста – музеї, оздоровчі центри (понад 10 % працездатного населення зайнято в охороні здоров'я);
- наукових дослідженнях (наукові центри);
- сільськогосподарському виробництві.

Проміжний тип – місто-супутник, що виконує функції «житлової філії» біля великого міста, або місто, в якому має переважний розвиток один вид промисловості.

Важливим критерієм для зарахування населеного пункту до статусу міста і с. м. т. є чисельність населення, що визначається, так:

- малі міста – до 10 тис. осіб; 10–20 тис. осіб; 20–50 тис. осіб;
- середні – 50–100 тис. осіб та 100–250 тис. осіб;

- великі – 250–500 тис. осіб;
- значні (крупні) – 500–1000 тис. осіб;
- найзначніші (крупніші) – понад 1000 тис. осіб.

Чисельність населення – основна ознака, за якою класифікують місто. Вона впливає на розмір території, планувальну структуру, кількість та якість установ побуту, транспорт, інженерне обладнання та ін.

Для класифікації міст за чисельністю населення слід враховувати: зміну образу життя населення міст; зміну видів міського транспорту, зміну системи установ культурно-побутового обслуговування; зміну характеру забудови й благоустрою в міру зростання розмірів міста. Наприклад, у місті на 20 тис. мешканців пересування здійснюється пішки; більше 20 тис. осіб – виникає потреба в автобусі; більше 100 тис. осіб – у трамваї; 400 тис. осіб – у трамваї, тролейбусі; більше 1 млн осіб – швидкісному трамваї, метро. У містах до 50 тис. осіб існує один загальноміський центр, а при більшому розмірі міста – центри житлових районів, міста з населенням більше 100 тис. чол. мають переважно багатоповерхову забудову.

В Україні найбільше міст з кількістю мешканців 10—19,9 тис. (35,1%), а також 20—49,9 тис. (28%). Кожне дев'яте місто налічує від 5 до 9,9 тис. мешканців. Отже, практично кожне друге українське місто є малим. До групи середніх відносять 53 міста (11,8%), великих — 24 міста (5,4%), дуже великих — 16 (3,6%). До групи найбільших належить 10 міст (2,2%), з яких 5 мають населення більше 1 млн. осіб. У них мешкає 36% населення.

Тільки наприкінці ХХ ст. дослідники стали брати до уваги відмінності між невеликими, середніми та найбільшими містами, зосереджуючи увагу на такому феномені, як мегаполіс. Його формування є своєрідним утіленням принципу природної раціональності, який полягає у раціональному плануванні й розташуванні житлових районів, промислових, паркових зон з метою доступності контактів з природою. Його реалізація потребує чіткого плану розвитку та сильної й освіченої влади для управління ним. Провідні мегаполіси є своєрідними глобальними містами (Нью-Йорк, Лондон, Токіо). Вони є центрами вироблення стратегічних рішень щодо розвитку світової економіки, інноваційних галузей, фінансових і сервісних фірм, що впливають значно більше, ніж промисловість на економічний розвиток. Головна продукція мегаполісів — послуги та фінансові блага. Глобальні міста конкурують одне з одним, становлячи систему взаємозалежних елементів, певною мірою відокремлених від держав, на території яких вони знаходяться (Гонконг).

Загалом існує чотири основні теорії просторового зростання міст:

1. Теорія централізації. Згідно з нею місто має великий торговий, промисловий і адміністративний центр, який повсякчас зростає.
2. Теорія секторів. Передбачає розширення міських територій вздовж транспортних магістралей та вже збудованих районів.
3. Теорія полінуклеарності. Згідно з нею місто повинно мати декілька великих центрів: промисловий, адміністративний, торговий, науковий тощо.

4. Теорія концентричних зон. Її прихильники вважають, що просторове зростання міста повинно нагадувати концентричні кола: від центрального «ділового» району, немов хвилі, відходять змішана зона, робітничий район, житлова зона середнього класу, привілейована зона, сільськогосподарські райони поблизу міста.

Беручи за критерій роль конкретних міст у міжнародній системі економічних відносин, виділяють п'ять їх типів:

1. Місто – штаб-квартира. До таких міст належать центри, де розгортається адміністративна діяльність транснаціональних корпорацій, відбуваються фінансові та виробничі операції. Вони є центрами міжнародних систем транспорту і зв'язку (Лондон).

2. Місто — інноваційний центр. Тут зосереджені дослідницькі й наукові заклади (Кембридж, Оксфорд).

3. Місто — центр модульного виробництва. У таких містах, здійснюються проміжні, виробничі процеси, розташовані на достатній відстані від місця завершення виробничого або технологічного циклу (Белфаст).

4. «Перевальний» пункт для третього світу. Це прикордонні центри, більшість населення яких становлять емігранти (Марсель, Маямі).

5. Місто пенсіонерів. Їх місцезрештування, клімат, уповільнений темп життя приваблюють багатьох людей, які завершили трудову діяльність.

Міста розрізняють і за місцем розташування. Наприклад, східноєвропейські міста відрізняються від західноєвропейських тим, що їх райони архітектурно однорідніші, ніж західні; темпи зростання їх нижчі, ніж західних; міське планування значно розвинутіше, оскільки на Заході структура міста сформувалася під впливом приватного землеволодіння, бізнесу та ринку приватного житла. Організація простору міст у Східній Європі визначалася суспільною корисністю, а не ринковою вартістю, як на Заході. Приватні будинки у східноєвропейських містах мали тривалий час громадяни з низьким статусом, а привілейовані верстви мешкали у державних будинках. Міграція у східноєвропейських містах нижча, ніж у західних; житло перенаселене (у 2—3-кімнатній квартирі мешкає родина, ще існують комунальні квартири). Промислові підприємства, культурні, торговельні центри у східноєвропейських містах розташовані рівномірно по районах, на Заході вони чіткіше розмежовані. Загалом устрій міст залежить і від особливостей суспільств, у яких вони існують.

Контрольні питання

1. У чому полягає соціокультурного аспекту аналізу міста?
2. Які специфічні чинники впливають на функціонування міста?
3. Чим відрізняються місто-інноваційний центр і місто – центр модульного виробництва?

ТЕМА 3 СОЦІАЛЬНИЙ ПРОСТІР МІСТА

План

1. Територія міста і простір міста
2. Сутність міського простору
3. Внутрішні простори міста
4. Міський спосіб життя

1. Територія міста і простір міста

Коли ми говоримо про територію міста, то маємо на увазі цілком об'єктивні моменти – офіційно визнані межі міста, окреслені на карті його контури, адміністративно визначені кордони районів, певні соціально-функціональні та приватні зони тощо. Однак коли ми переходимо до вивчення сприйняття людьми того міста, де вони проживають, стає очевидним, що крім адміністративних кордонів є ще й границі природні, які не нанесені на жодну з карт, але відомі мешканцям міста. Це може проявлятися в різному визначенні особами «початку» міста. Ним може бути і знак із назвою на в'їзді, і залізничний чи автовокзал, і власний будинок чи двері власної квартири, і, навіть, якийсь образ, характерний для ландшафту (природного чи штучного).

Не тотожні адміністративним природні межі мають і райони міста, які не тільки не співпадають територіально, а ще й часто переназиваються (перекодовуються) мешканцями міста. Це можуть бути перероблені офіційні назви районів, збережені в назвах мікрорайонів з новобудовами історичні назви поселень, що були на цьому місці та назви, в яких виявляється ставлення до означеного району. Тож очевидно, що тут ми стикаємось з чимось суб'єктивним – віддзеркаленням міста у свідомості його мешканців, наповненням його як матеріальними, так і нематеріальними ознаками приналежності, різноманітними орієнтирами, моделями поведінки тощо. У цьому зв'язку місто постає перед нами як результат комунікації певних груп його мешканців, що й утворює неповторний та унікальний простір міста.

Натомість, не тільки людина «проживає» місто, а й місто формує людину. Вписана у ландшафт, оточена характерною саме для цього міста архітектурою, певним стилем міста, оповита інформаційними потоками, що тут циркулюють, людина набуває рис, притаманних мешканцям саме цього простору. Своєрідне поєднання специфіки території з просторовими практиками та знаками репрезентації породжує мешканця певного міста. Саме тому ми вирізняємо «киянина», «львів'янина», «харків'янина», «донеччанина» тощо. Для кожного з них «своє» місто буде особливим, неповторним, своїм, формуючи тим самим міську ідентичність, що врешті-решт стає основою розрізнення мешканців різних міст.

Місто насичене «соціальною інформацією» – символами, знаками, кодами, просторовими практиками, комунікаційними моделями та моделями поведінки, показниками ранжування та розрізнення окремих частин міського простору, ознаками сегрегації та диференціації тощо.

Соціально-просторова стратифікація – це форма ієрархії як в реальному уявленні, так і в свідомості громадян. Ділянки території міста ранжуються за тією чи іншою соціальною шкалою та займають певну статусну позицію в соціальній структурі. У такий спосіб певні ділянки міста набувають універсальних рис статусної позиції: зручні з географічної точки зору райони забудови, високий рівень дизайну житлових приміщень, наявність розвинутих систем комунікацій, розвинуту інфраструктуру, високий рівень екологічних норм, можливість престижного спілкування тощо.

З економічної точки зору певні райони являють собою бізнес-ресурс, який в значній мірі залежить від стану ринку нерухомості в місті, від ринкових коливань попиту та пропозицій на визначений вид житла, торгових, офісних та інших приміщень. Бізнес-ресурси трактуються як категорія широкого сенсу, до якої можна віднести: матеріально-грошові активи, доступність якісних послуг (освітніх, інформаційних, культурних, послуг по підтримці та відновленню здоров'я т.ін.), можливість бути причетним до прийняття важливих соціально-політичних рішень в місті, визначний потенціал соціальних зв'язків та інші нематеріальні активи. Деякі райони міста в залежності від ієрархії визначаються як ті, яким більш віддається перевага, які мають більший статус, інші – не мають таких привілеїв. Ринок нерухомості в місті відображає також попит на житло в залежності від характеру побудови будинків, проживання в новобудові або в будинках радянського періоду є також відображенням статусної позиції.

Окремі райони міста з часом набувають стійкий соціально-функціональний характер в домінуванні того чи іншого виду діяльності та нормативності поведінки. Міську територію можна зонувати за різними засадами: центр – периферія, за економічним та виробничим характером, за характером рекреації («культурні», «спальні» і інші райони), за архітектурним та інфраструктурним критеріями (так, наприклад, для курортних міст інфраструктурними локусами є «пляж», «набережна» т. ін.)

Засадами для зонування в різних містах теж розрізняються за характером та ступенем використання. Деякі зони мають місце в конкретному місті, а в іншому – представлені лише окремі. Так, в малих шахтарських містах не має спальних районів, в деяких містах зовсім не виділяється рекреаційна зона, курортні міста не мають промислових районів т.ін. Тому в емпіричному дослідженні досить важко визначити та систематизувати міста та окремі райони за конкретними критеріями, бо просторове середовище міста має різнобічний характер. Це обумовлює і різницю в поведінці громадян, їх свідомості, особистісному самопочутті та можливістю громадян в самореалізації в залежності від статусу району міста.

2. Сутність міського простору

Простір - сукупність суб'єктних аспектів життєвого середовища - місце життя, існування людини як особистості та індивідуальності в її інформаційному, соціально-нормативному, диспозиціональному, комунікативному, ментальному вимірах (просторах).

Проблема поділу території і простору - один з ракурсів проблеми переходу від традиційного суспільства до цивілізації, від *Gemeinschaft* до *Gesellschaft*, від територіально-господарського типу соціальності - до іншого типу, яке Зіммель позначає як *Vereinheitlichung* («суспільну єдність»).

Зміст життя сільського поселення переважно вичерпується «територіальними подіями» - господарськими справами на конкретній території: землеробської, мисливської, на пасовиську і т.п. Зміст життя, події простору великого міста виходять за своїм значенням далеко за межі його територіальних кордонів. У роботі «Великі міста і духовне життя» Зіммель пише: «Як людина не вичерпується межами його тіла або області, яку він безпосередньо заповнює своєю діяльністю, але лише сумою впливу, яке він надає в часі і в просторі, - так і місто дорівнює сукупності наданого їм за його найближчими межами впливу. Це тільки і є його справжній обсяг, в якому виражається його буття». Кожна людина наповнює своєю субстанцією і діяльністю безпосередньо своє місце. Якщо між людьми немає взаємодії, то простір між ними - це, "практично кажучи, - ніщо". В ту мить, коли обидва вони вступають у взаємодію, простір між ними виявляється заповненим і живим.

Простір - це, по Зіммелю, сукупність *Drehpunkten* («точок обертання») - городянин «обертається в різних колах», стикаючись з різними соціокультурними світами. Кордон - це не факт території, а «соціологічний факт», що позначає відмінність відносин між елементами однієї сфери і елементами іншої сфери життя. Наявність загального простору означає, що стикнулися між собою елементи, раніше незалежні. Простір - місце з'єднання різнорідних духовних елементів: поглядів, цінностей, смислів і т.п.

Зіммель вказує, що спочатку в місті не було єдиного міського простору, але були, могли співіснувати і стикатися різні громади. Саме їх просторово-символічне зіткнення привело в остаточному підсумку до того, що утворилося якийсь спільний простір міста, в якому вони могли розраховувати на правовий захист. У цьому правовому просторі як раз і виникає функціональний розподіл загального простору між окремими цехами, що мають, однак, певні території. Він каже про місто як про простір, яке ділять, в якому уживаються ... і так далі.

Зіммель пише, що *Vereinheitlichung* має свій "будинок". Мова йде не про володіння будинком, але бутті будинком, про те, що він є вираз певної "громадської думки", "місце концентрації соціологічної енергії". У ці "місця" інвестується духовна енергія індивіда, приналежність до них служить найважливішим моментом його самовизначення на основі символічної ідентифікації.

Одночасно з цим виникає соціальна дистанція. Дистанція передбачає інтелектуалізм, інтелектуалізм створює дистанцію між людьми. Зберігати або встановлювати дистанцію - значить бути соціально компетентним, вміти вловити тонкі відмінності і т. п.

У просторі міста з'являється феномен «чужака» - той, хто прийшов з іншого життя (простору), а не тільки (і не стільки) з іншої території. «Чужинець» може проживати на тій же території, але не розділяти простір поглядів інших. «Чужинець» - той, хто незрозумілий, той, хто не поділяє наших поглядів. Чужинець може працювати з нами, але він на дистанції. Ця дистанція - символічна конструкція групи. Він чужак тому, що - в іншому просторі. Тут виявляється принциповий зв'язок між простором і соціальним змістом. «Чужинець» - феномен міського товариства. У традиційному сільському суспільстві сторонній з іншого території або асимілюється (культурно-символічно і нормативно-поведенчески) з тими, з ким безпосередньо проживає і працює, або - повністю відторгається - в просторовому і територіальному плані.

Таким чином, підставами розрізнення двох видів «місць»: територіальних і просторових є: Чуттєва близькість - інтелектуальна позиція і дистанція. Простір - інтелектуальна сфера життя, місце виникнення і існування соціальних відмінностей; Індивідуально-психічне - духовно-символічне. Простір - семантична сфера життя: місце існування поглядів, значень, смислів, об'єктивувати в знаках і символах; Соціальна статика (структура) - соціокультурна динаміка і мобільність. Простір - місце соціокультурних інновацій.

Символічний простір опредмечується. Так формується міське середовище. Опредмечений простір проявляється в існуванні якісно різнорідних життєвих середовищ, культурних ареалів проживання. Історичне проживання, або навіть тимчасове, але концентроване місцезнаходження певних соціальних груп, субкультур накладає відбиток на конкретну територію. Мова йде про «дух місця» - про традиції і моделі поведінки, домінуючих в певній «місцевості», про стереотипи сприйняття фізичних об'єктів конкретної території. Ця обставина ставить завдання структурування міського простору по культурно-історичним одиницям - цілісним просторово-поведінковим комплексам, в яких схеми поведінки людей взаємобалансованими з матеріально-просторовими умовами. В якості початкового прикладу можна назвати лондонський Сіті. Невеликі міста, як правило, тотожні одній одиниці. При подальшому зростанні населення і території міста навколо першої центральної одиниці починають розвиватися такі одиниці - меншого розміру і меншої інтенсивності. Великі міста склалися поступово з таких соціально-просторових одиниць. У Празі 14-15 століть існувало, принаймні, 5 одиниць, та ще мають автономний статус самостійного міста. Градчани - верхнє місто з королівською резиденцією і вищою аристократією; Младостранській - нижнє місто; Старе місто на іншій стороні Влтави з торговою площею (Тином), ратушею і собором; Юзефов місто

єврейської громади; Нове місто, закладений королем Карлом. Будапешт в дійсності представляє собою два міста: це Буда і Пешт. У сучасних містах Росії з населенням 250 тисяч чоловік, як правило, є 2-4 одиниці, включаючи одну центральну. У містах з населенням 500 тисяч чоловік кількість одиниць збільшується до 6-7. У місті з населенням в 1 млн. жителів формується вже 8-10 одиниць, розташованих навколо центральної одиниці.

Ці властивості міського простору дозволяють городянину найбільш ефективно і економічно, в порівнянні з іншими формами поселення, знайти задовольняючі його умови і створити привабливе середовище проживання.

Міський простір також складається із смислових точок. Життєдіяльність городян протікає і впорядковується в процесі осмислення матеріальних і ідеальних умов життя. Смисли стають точками життєвого простору, а стосовно місту - точкою відліку міського простору. Головна функція будь-яких точок відліку полягає в тому, що вони оформляють деякий порядок, в якому стає можлива деяка траєкторія поведінки і життєвого шляху; вони задають шкалу місць. Після того, як така шкала задана, нейтральне простір перетворюється в обжите осмислене простір міста. Люди насичують точки своїми символами: храмами, владою, розвагами, торгівлею, житлом. У смислових точках простору, що локалізуються на територіях, проходить духовне життя міських спільнот, тут розгортаються драми, трагедії і комедії. Поступово смислові точки середовища обростають щільним тілом різноманітної забудови та діяльності, навколо них складається життя міста. Вони є основою осмисленої нерівномірності міського простору.

3. Внутрішні простори міста

У вивченні простору можна виділити наступні теоретико-аналітичні області, аспекти вивчення: інформаційний, нормативний, поведінковий, комунікативний, ментальний.

Інформаційний простір міста існує на двох рівнях: індивідуально-психологічному та соціогенетичний. Перший рівень - це поле індивідуального сприйняття міського середовища, що існує у вигляді сукупності емоційно-психологічних образів, що виникають у свідомості городян при зіткненні з сенсорними об'єктами. Одиницями спостереження і опису тут можуть бути почуття і враження, які відчують городяни. Методом їх фіксації є опитування як по довільній (розвідувальний план), так і за фіксованою (програма під конкретну мету) методикою. Утворення цього рівня нестійкі і нерідко ілюзорні, але вони відображають як суб'єктивний досвід людей, так і об'єктивні стану міського середовища. На соціогенетический рівні інформація закодована в соціопрограмах, сукупність яких становить соціогенного міста - соціокультурний механізм успадкування і трансляції культурно-історичного досвіду.

Уявлення про місто як соціогеном є синергетичним варіантом органістичної моделі, сучасної спробою представити місто як організм, що

саморозвивається. Поняття соціогенома включає в себе набір програм соціального негенетического успадкування самого фундаментального властивості, того, що забезпечує людині виживання. Соціопроеграми є системоутворюючі чинники структурування та функціонування міст, урбосистем. Соціопроеграми, узагальнені в соціогеномі, - явище багатопланове, багаторівневе, з усе більш ускладнюється від покоління до покоління структурою. Особливо важливо, що провідний їх аспект - інформаційний. Такими концентраторами інформації соціопроеграм постають міста у всій складності їх життєдіяльності, з перманентними змінами, особливо інтенсивними в перехідні періоди історії. Соціопроеграми з самого початку закарбувалися не тільки в словах, але і на носіях - плугах, верстатах, будинках, прийомах праці та т.д. Вони накопичуються, успадковуються, трансформуються, старіють, руйнуються і т.д. Це квінтесенція досвіду, відібрана методом проб і помилок поколіннями, - це те, що робить людину людиною.

Місто стало продуцентом нових програм, їх сховищем, полем їх трансформації. Сам соціогеном - інформаційна структура - має як би позапредметну сутність, сам "не працює", але реалізує інформаційний потенціал соціопроеграмних кодів в предметах матеріальної культури, в кодах писемності, в менталітеті, традиціях і т.п.

Поле соціопроеграм формується потребами, тобто певним колом інформації, яку людина виокремлює з навколишнього його різноманіття для підтримки і розвитку життєдіяльності. Можна назвати дві великі групи потреб, що існують об'єктивно, біофізіологічні і соціокультурні.

Перша група індивідуальних потреб може бути узагальнена поняттям «здоров'я», друга - поняттям «взаємодія». Структура потреб інваріантна, способи їх задоволення змінюються в міру накопичення інформації. Спосіб задоволення потреб в рамках існуючих природних і соціальних обмежень можна позначити поняттям спосіб життя.

Нормативний простір. Взаємодія і поведінка регулюється нормами. Специфікою всього простору міста є його соціокультурне гетерогенність і все зростаюча соціокультурна мобільність. В силу цих обставин в місті формується інша в порівнянні з традиційним суспільством нормативність - статусно-інституційна. Структурними елементами простору відносин стають функціональні спільноти або формально-статусні групи. Легітимація норм набуває формально-юридичний характер. Так, з'являється Римське право, формується правовий простір міського життя. Однак прискорюється соціокультурна динаміка і породжує нові спільноти, об'єднання на інших підставах солідарності, далеко не тільки функціонально-прагматичних. Їх нормативність в тій чи іншій мірі відрізняється від загальноприйнятої або формально-легітимною. Цей тип груп прийнято називати субкультурами.

Моделі поведінки городян. Норми найчастіше носять конвенціональний характер, тобто не ставлять однозначної поведінки (за винятком особливо технологічних). Тому існують варіанти реальної поведінки представників

одних і тих же статусних груп. Неодноразово зазначалося на непередбачуваність поведінки городян. Ще Р. Парк писав: «Культурно міська людина - якість чарівна, але вона все-таки не чеснота. По-справжньому дізнатися городянина нам ніколи не вдасться, і тому ми ніколи не знаємо, наскільки йому можна довіряти». Справа тут, по-перше, в тому, що поведінка городянина будується на підставі складних і дуже динамічних рольових ансамблів. Звісно ж, що структура і варіанти рольових ансамблів в різних містах відрізняються і відображають специфіку середовища конкретних міст. Соціологи розрізняють навіть типи публіки, що прогулюється. По-друге, диспозиційна структура (система установок) особи городянина характеризується підвищеною мірою дисонансу: різні типи установок часто вступають в суперечність один з одним, наприклад, аттїтюд - з ціннісними орієнтаціями. Специфіка міських ситуацій та нормативності породжують стійкі ритуально-поведінкові комплекси, наприклад, широко відомий феномен міського карнавалу (особливо бразильський, який зараз намагаються перенести в російські міста), «похід по магазинах», «літні кафе» і т.п. Ритуально-поведінкові комплекси нерідко є значущими подіями міського життя, що впливають на особистісні структури городян.

Комунікативний простір міста. В якості самого загального поняття, що виражає структурний аспект комунікації в місті, використовується поняття «тексту» як семантичної структури, концентрує в собі духовне життя міста, що є субстратом соціокультурного простору. Звісно ж, що можна розрізнити два рівня текстів.

1) Текст всього середовища міста в неподільності територіального (культурний ландшафт) і просторового (події духовного життя) аспектів - семантика міського середовища, смислове звучання місць, «дух міста» і його «настрій».

2) Тексти міських спільнот. Різні міські спільноти розмовляють різними мовами. У структурно-семантичному плані існує традиція вживання і аналізу тезауруса. Специфіка сприйняття міського середовища різними спільнотами аналізується через поняття дискурсу. Безпосереднім продуктом комунікації, яким можна обмінятися, є твір, що несе відбиток автора.

Метальний простір. Соціологічний аспект вивчення ментальності полягає, щоб через опис соціальної ситуації, в якій знаходяться люди, зрозуміти їх мотиваційну інтенцію, тобто сформулювати на конвенціональному мовою спрямованість їх повсякденних устремлінь і в деякій мірі спрогнозувати їх дії і можливі результати їх дій. Найчастіше в зв'язку з цим вживаються такі поняття як «архетип» і «аттрактор». Перше поняття виражає вплив історії, відображена в семантичних структурах, а друге - конструювання майбутнього в вигляді ідеальних образів.

Архетипи як психосемантичне утворення (за формою), складаються історично, являють собою згорнуту програму поведінки, деяку типову модель реагування на повторювані ситуації (по суті) і висловлюють специфічні, але стійкі характеристики певної соціокультурного середовища. У процесі

соціальної самоорганізації хаос структурується архетипами, змістами колективного несвідомого. Вони проявляють себе в цивілізаційному типі міста: в цьому відношенні міста східної цивілізації відрізняються від міст Заходу, міста Греції від міст Єгипту і т.д. З цим шаром безпосередньо стикається і шар соціокультурних традицій (другий рівень архетипів), що виявляються в історичних і соціально-культурні особливості конкретних міст. У цьому сенсі міста середньовіччя відрізняються від міст Нового часу, наукові містечка від «Танкограда». Нарешті, третій рівень складають цінності та засновані на них соціокультурні норми, розділяються міським співтовариством. Наприклад, здатність населення відтворювати себе як міське співтовариство з характерними для нього засадами, нормами відносин і способами діяльності. Четвертий рівень архетипів - напівнепритомному соціокультурні установки окремих міських спільнот.

Норми і думки населення, засновані на цінностях і стосуються ідеального образу самоорганізується соціальної системи, є її аттрактором. Під аттрактором (attractore- залучати, притягати) в синергетики розуміється якийсь граничне ідеальний стан, до якого прагне система в результаті процесів самоорганізації.

4. Міський спосіб життя

Спосіб життя - загальносоціологічна категорія, що застосовується для характеристики:

1) сукупності конкретних форм життєдіяльності людей у всіх сферах суспільного життя, що складається в якісно певний, упорядкований спосіб життя;

2) сукупності соціальних умов і способів реалізації потреб людей.

Сутнісні характеристики міського способу життя:

- Високий рівень соціальної диференціації: видів діяльності, території і простору;

- Соціокультурна гетерогенність;

- Високий рівень соціокультурної мобільності;

- Високий рівень соціокультурної динаміки;

- Високий рівень варіативності і альтернативності свідомості і поведінки;

- Інтенсивність соціопросторової мобільності - взаємодія з великим числом різних соціальних груп;

- Широкі можливості вибору моделей поведінки;

- Високий рівень інноваційної активності;

- Інформаційна насиченість міського середовища (територій і простору);

- Особистісна локалізація міського життя; особистісний вибір підстав і стратегій поведінки.

Відмінності в поведінці жителів великого міста і маленького містечка:

Відмінності рольового порядку: тенденція мешканців мегаполісу вступати один з одним в строго сегментовані, функціональні відносини.

Еволюція міських норм, які відрізняються від традиційного провінційного укладу: байдужість, знеособленість, відчуженість жителів мегаполісу.

Адаптація пізнавальних здібностей городянина: його властивість не визнавати людей, з якими вона бачиться щодня; сортування сенсорних спонукань; пересиченість, схильність до збочень і ексцентричності; вибірковість у відгуку на людські запити.

Обмеженість моральної та соціальної залученості індивідів в його життя. Обмеження такої залученості приймає найрізноманітніші форми, від відмови проявити участь до потреб іншого індивіда (навіть якщо цій людині гостро необхідна допомога) до небажання надати послугу або відмови від проявів простий ввічливості (небажання поступитися місцем жінці або відсутність вибачень при зіткненні перехожих). Граничним випадком адаптації до перевантаженого соціального середовища є повна зневага до потреб, інтересам і вимогам тих людей, яких людина не вважає безпосередньо пов'язаними з задоволенням її особистих потреб.

Дефіцит соціальної відповідальності в умовах великого міста. У місті потреба в наданні допомоги виникає так часто, що неучасть стає нормою. Більш низький рівень готовності надати допомогу у жителів великого міста, по-видимому, в якійсь мірі пояснюється усвідомленням небезпек, пов'язаних з життям.

У великих містах не просто порушуються традиційні правила чемності, скоріше, в них формуються нові норми, які веліли невтручання, прагнення залишитися в стороні. Анонімність можна представити у вигляді континууму, на одному кінці якого знаходиться повна анонімність, а на іншому кінці - близьке знайомство, і цілком можливо, що кількісний вимір точних ступенів анонімності в великих і малих містах допоможе пояснити важливі відмінності між якістю життя в них. Наприклад, в умовах близького знайомства з'являється почуття захищеності, і формуються приятельські стосунки, але ці умови також можуть створювати гнітючу атмосферу, оскільки за людиною постійно спостерігають люди, які його знають. І навпаки, в умовах повної анонімності людина звільняється від формальних соціальних уз, але у нього можуть також виникати почуття відчуження і відірваності від людей.

Контрольні питання

1. Яку сутність вкладає Г. Зіммель в поняття «точки обертання»?
2. В чому знаходить свій вияв символічний, комунікативний, нормативний, інформаційний і ментальний простори міста?
3. Назвіть головні риси міського способу життя. Наведіть конкретні приклади.

ТЕМА 4 СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА МІСТА

План

1. Соціальні групи городян
2. Майнове та статусне структурування міста
3. Етнорелігійна сегрегація міста
4. Гендерне структурування міста: патріархат приватний та публічний
5. Міграційний чинник соціального розшарування міста

1. Соціальні групи городян

Спосіб життя урбанізованих територій є більш анонімним, на відміну від сільської місцевості; у місті надзвичайно складно зберегти однорідність населення. Тож неминуче формуються різноманітні стилі життя.

Саме цим, міським способом життя, його особливими умовами породжуються соціальні групи з власною культурою та характерним типом особистості.

Найперше, мова йде про міщан (буржуа, бюргери), які нині асоціюються швидше із негативними рисами споживання і побуту городян, проте в історії свого розвитку в Україні тісно пов'язані зі шляхтою. Їх поява зумовлена не тільки постанням сучасного міста, а й генезою капіталізму, що переконливо доведено в роботах М. Вебера, В. Зомбарта, Ф. Броделя. А праця «Процес цивілізації» (1939 р.) Н. Еліаса (Norbert Elias) демонструє, як через засвоєння освітнього та культурного капіталу буржуа перебирають у старій аристократії символічну владу і займають місце провідної верстви суспільства.

Тож і помешкання їх має бути найпрестижніше. Згідно з концепцією житлового класу Дж. Рекса та Р. Мура категорія городян розшаровується на багатіїв, які володіють великими будинками, розташованими поблизу культурного та ділового центру, якнайдалі від районів із поганою репутацією, та середній клас – вони переважно орендують житло, проте прагнуть до стилю життя буржуа-домовласників. Проте з часом місто змінює місця престижності і, якщо українська молода буржуазія ще донедавна прагнула потрапити до омріяного Центру, чи за скромніших можливостей – до середмістя, то бурхливий розвиток приміських котеджних поселень, посилений загальним субурбанізаційним настроєм сучасної культури, переміщає міщан як типових представників середнього класу в передмістя.

Інтелігенція (інтелектуали) завдячує місту концентрацією у ньому джерел культурного та наукового капіталу, розвиненістю комунікативної мережі, тож власне у місті інтелігент із самотнього просвітника стає членом численних соціальних груп колег та однодумців. Про їх дистанціювання від аристократії та робітників через самооцінку та тип культурного споживання

писав К. Мангейм (Karl Mannheim) у роботі «Проблема інтелігенції. Демократизація культури».

У тоталітарному суспільстві радянського часу влада зводила для наукової та творчої інтелігенції спеціальні будинки й цілі академістечка. Це було проявом ідеї колективної творчості й праці та комунального побуту пореволюційних 20-х рр., а згодом науково-виробничої доцільності (у містах з'являються будинки лікарів, письменників, військовослужбовців, працівників комітету державної безпеки, «будинки спеціалістів»). Нині ж вони більш розсіяні в просторі міста, проте групову ідентичність і консолідованість підтримують через спільність місць праці, а також місць відпочинку (театри, клуби, кав'ярні).

Індустрія міста формує групу робітників, чия класова позиція нині розширована залежно від ступеня кваліфікації, галузі промисловості чи сфери послуг, а також форми власності підприємства: від технічної еліти, чий ресурсні можливості співвимірні зі статусними позиціями міщан та інтелігенції, до пролетарів та люмпен-пролетарів. Пролетаріат за буремних революційних часів був звеличений як провідник людства, а нині майже зник зі слововжитку і частіше приєднується до ширшого міського соціального утворення андеркласу, чийм місцем проживання стають тісні квартири, самовільно захоплені покинуті будинки, виробничі приміщення, вокзали і, зрештою, – вулиця.

2. Майнове та статусне структурування міста

Розглядаючи соціальні групи городян, ми виявили відповідність між їх майновим статусом і типовими місцями розселення в місті. Як правило, еліта та заможні городяни прагнуть відгородитися, сегрегуючи територію, тоді як незабезпечені верстви не в змозі вільно обирати місце мешкання і, підкоряючись обставинам, опиняються у найдешевших кварталах; найрізноманітніші маргінальні групи, зазнаючи з боку інших утисків, узагалі можуть опинитися в гетто.

Найхарактерніше відображає майнове розшарування міського простору вісь «Центр-Периферія», оскільки сама центральність культурою пов'язується з певною цінністю.

Кафедральний собор і площа «Ринок»: поєднання сакральної і комерційної цінності. Ще найдавніші міста Єгипту та Межиріччя впорядковувалися навколо Центру – середини поселення, де розміщувалися, як правило, культові споруди та будинки вельмож. Можна припустити, що така організація давала найбільші можливості вберегти цінні для спільноти місця і реліквії (така ж логіка простежується у стоянках первісних людей та привалах кочових народів). Згодом до сакральної цінності Центру додається утилітарна – зручність розміщення, рівновіддаленість, відомість для всіх, поруч із храмами починають розбудовуватися ринки та майстерні, а палацові споруди поєднують житлові та адміністративні функції.

Більшість пострадянських та постсоціалістичних міст зберігають підвищену цінність Центру. Саме там найдорожчі земля, житло, орендна плата, та, відповідно, проживають люди переважно з високим достатком, винаймають чи будують собі офісні приміщення великі фірми, відкриваються магазини відомих торговельних марок, розміщуються розважальні заклади.

За класифікацією Української будівельної асоціації (УБА) існує 5 видів житлової нерухомості – «де люкс», «преміум», «бізнес», «економ», «соціальне». На думку спеціалістів УБА, лише перші 2 класи відповідають поняттю «елітне житло», і обсяг цього ринку в Києві не перевищує 10 %–12 %. Тож за їх висновками, елітне житло – це, найперше, центральне, екологічно безпечне, мальовниче розташування будинку. Низка вимог висувається і до комфорту та облаштування помешкання, а також до сусідства.

Поява пасторальних захоплень – приміська зона. Північноамериканські міста, досліджувані згадуваним В. Бунге, а також Г. Дугласом, Л. Шнором і багатьма іншими американськими соціологами, у ХХ ст. кардинально змінили цю ціннісну ієрархію: центральні квартали або ж кільце навколо них перетворилися на справжнісінькі нетрі із вузькими темними вуличками, занедбаними будинками, де живе біднота.

З часом, ветхість будинків, погані комунікації, а то й зовсім відсутні вигоди роблять центральну частину міста не вигідною, навіть небезпечною. У таких районах починають оселятися чи орендувати приміщення вихідці з бідних верств, мігранти, безробітні, знаходять притулок представники андеркласу. Це змушує навіть старожилів поспішно роз'їжджатися, ціни на землю та нерухомість падають, а капітальні інвестиції майже відсутні. Відповідно погіршується криміногенна ситуація, збільшується соціальна напруга даного району. Переважання серед найбіднішого населення та неадаптованих мігрантів, які стають новими мешканцями центру, представників монголоїдної та негроїдної рас просторово закріплює етно-расову структуру цих міст.

Центр у таких випадках втрачає свою привабливість для заможних громадян та людей середнього достатку, які в більшості перебираються за місто, у власні будиночки із галявиною, басейном і садом, ближче до природи – так, у приміській зоні міст виникають котеджні поселення.

Середній клас США другої половини ХХ ст. масовим виїздом у приміській зоні (як варіант субурбанізації) породжує так зване суспільство передмість, із яким і почав асоціюватися типовий американець.

Збільшення стратифікаційного розриву в сучасному суспільстві супроводжується характерними для різних прошарків населення просторовими стратегіями. Зосередження у різних за елітністю клубах, ресторанах, школах, місцях роботи і робочих місцях, а зрештою і адресах мешкання, супроводжує класоутворення у найвищих і середніх прошарках.

Для найбідніших верств така стратегія формування і відгородження місць мешкання майже недоступна через відсутність необхідних економічних, політичних, а тому й просторових ресурсів. Через це їх місце підтримання

соціальних зв'язків, спілкування, соціалізації, часто також місце роботи, а іноді й місце проживання винесені на вулицю, тобто до публічних місць, як таких, що належать громаді (у найширшому міському розумінні як вулиці, так і громади).

3. Етнорелігійна сегрегація міста

Як спосіб попередження конфесійних конфліктів у ці ж століття ізоляція застосовувалася і до общин, які суттєво відрізнялися за своєю культурою і віросповіданням від основної маси населення.

Етно-релігійна сегрегація міста у своєму крайньому вияві втілюється у формі гетто. Причинами такого радикального витіснення певної національної меншини із комунального середовища міста через поселенське відокремлення, зведення просторових, а також мовних і професійних бар'єрів, що призводить до суттєвого обмеження контактів з рештою громади, стає збільшення чи традиційно велика «соціальна дистанція» (термін, уведений Е. Богардусом) даної етно-релігійної групи у відносинах з іншими. Точніше, якраз ця сегрегована група і постає в уявленні більшості городян в образі Іншого, Чужого, з усіма відповідними негативними конотаціями, підсилюється міфотворенням та розвиває нетерпимість. Найвідомішими в історії міст Європи були єврейські гетто, які доходили до Правобережної України (саме тут проходила «межа осідлості» євреїв).

Дослідники соціології міста виділяють позитивні та негативні аспекти сегрегації. Позитивним вважаються утворення гомогенних груп населення, яке об'єдналося на добровільних засадах для задоволення власних цілей та безпеки. Негативні аспекти сегрегації більш відомі: це недобровільність, вимушеність створення гомогенних груп, чим суттєво зменшуються шанси членів спільноти на реалізацію власних потреб. Негативним наслідком сегрегації стає формування особливої самосвідомості, ґрунтованої на переживанні приниженої гідності, неповноцінності.

Процес відокремлення певної групи супроводжується формуванням ставлення до неї, як виразно інакшої, чужої, небажаної у щоденних міських контактах чи сусідстві.

Зворотний процес, здатний зруйнувати усталену сегрегаційну структуру міста, – це асиміляція, в ході якої нівелюються відмінності, котрі досі були значущими для городян. Це може бути поведінкова асиміляція – засвоєння поведінки, цінностей, мови, яка притаманна більшості городян, як це сталося із євреями, греками та українцями у великих містах країни. А також структурна асиміляція, коли включення певної групи відбувається через закріплення за нею певних прав, квот чи статусних позицій, як це, наприклад, відбувається із афроамериканцями чи жінками.

4. Гендерне структурування міста

Статеві-вікова як одна з базових у суспільстві структурацій населення також знаходить своє специфічне вираження в міському просторі. Вона не породжує принципово інакших угруповань, але має тенденцію до концентрації на тих чи інших статусних позиціях, видах діяльності, професіях, місцях проживання.

Місто та індустріальне суспільство докорінним чином змінило характер гендерних структур, відомих у соціології як патріархальні (де влада належить старшому чоловікові). Традиційне суспільство, яке базувалося на натуральному господарстві, мало розрізняло сферу публічного і приватного через слабку залученість основної маси селян до справ державних, мистецтва та науки і лише час від часу до громадських. Тож основна демаркаційна лінія чоловічого та жіночого проходила у сфері сімейно-побутовій.

Чоловікові належало вдома майструвати, а в полі орати, тоді як жінці ткати та жати. Відмінності у характері роботи не завжди були пов'язані зі ступенем її тяжкості чи виснажливості, щоб чітко розвести та логічно пояснити, чому жінці орудувати серпом гоже, а косою – ні, що їй слід місити глину для обмазування хати, а не для вироблення глечиків тощо. Проте ці традиції неухильно дотримувалися, що і накладало свій відбиток на гендеризацію простору самої господині: лише батько чи почесний гість мав право сидіти за столом «у червоному куті», навпроти якого стояла піч, де клопоталася жінка, а на печі чи на полу бавилися діти.

Середньовічні міста частково зберігали єдність праці та дому – як правило, на першому поверсі будинків розташовувалися майстерні чи крамниці, а на другому мешкав господар та його родина. У менш пристосованих приміщеннях могли також жити помічники та прислуга.

У сучасних містах діловий центр та промислові зони відокремлені від зон житлової забудови. Суттєва віддаленість місць праці від дому потребує від родини зміни гендерного порядку: якщо жінка – домогосподарка, то вся територія дому, магазину та двору позначається як сфера приватного й жіночого та підтримується специфічним інформаційним потоком (жіночі журнали, телеканали, спілкування з сусідами на теми кулінарії, виховання дітей, догляду за собою, побуту). Таким чином, статус жінки як домогосподарки остаточно визначається саме у міському середовищі, а тим більше у заможному передмісті.

Саме в домі найбільше проявляється і гендерна диференціація простору: в Стародавній Греції існував гінекей, у досліджуваних П'єром Бурдьє каблів жіночою вважається низька, темна, нічна частина дому (вони вважають, що «дівчина – це темна стіна»), а так звана жіноча квадра: «кухня, діти, плаття, церква» – стала класичним виразом у ранньобуржуазній Європі. Відома письменниця Вірджинія Вульф «простір власної кімнати» як недосягну умову для творчості винесла у заголовок своїх навколелітературних роздумів. Легко зауважити, що в усіх випадках предметом обмеження і поіменування стає

жіночий (іноді – дитячий) простір як простір тих, хто особливо підконтрольний культурі, а не лише конкретним особам.

Дійсно, за цією логікою, кухня стає відповідним для чоловіка місцем перебування, лише коли співвідноситься зі значним фінансовим і престижним капіталом – шеф-повар ресторану (порівняймо, з місцем корабельного кока, яке стоїть ближче до традиційних жіночих стратифікаційних позицій).

Нова зміна гендерних ролей наприкінці ХІХ ст. була зумовлена зростанням жіночої активності та освіченості, запитами ринку праці, феміністським, науковим дискурсами та загальною політикою рівних можливостей. У Європі та Америці жінки масово почали долучатися до участі у виробництві та різних сферах публічного життя, що позначилося також і на житті міст. Збільшилися людські потоки до місць праці і повернення додому, зросла необхідність у дитячих садках та яслах, збільшився попит на нянь – і налаштована на патріархальний ритм життя інфраструктура західних міст зазнала численних проблем. З іншого боку, приватність вийшла за межі житлових кварталів чи заміського будинку, і вже місцями романтичної зустрічі подружжя під час обідньої перерви та після роботи, сидіння за кавою із друзями тощо стали численні вуличні кав'ярні та ресторанчики.

Та все ж, коли західноєвропейська та радянська жінка опинялися на виробництві, то, згідно даної ідеології, це відбувалося винятково через нестачу коштів чи примус держави, адже світ професій та публічних інституцій визначався як чоловічий. На пострадянських теренах виклики ринку були сприйняті по-різному, деякі заможні родини із вищим статусом у чоловіка обрали повернення до патріархального розподілу. Проте більшість українок сприймають нові умови як можливість самореалізації та матеріального забезпечення. Останнє особливо актуально для більш ніж п'ятої частини міських сімей, у яких основним годувальником є жінка. Причиною цього є високий рівень розлучень та вдівства і менша, ніж у чоловіків, імовірність повторного шлюбу жінок, які вже мають дітей.

5. Міграційний чинник соціального розшарування міста

Протягом ХХ ст. на теренах України домінувала міграція із села в місто, що було зумовлено перш за все форсованою індустріалізацією, післявоєнною відбудовою міст, а також зосередженням у містах основних освітніх та економічних ресурсів. Згодом до цього потоку додаються міжміські переселення «містечко – велике місто». Незначне зниження темпів цієї «доцентрової» міграції спостерігалось на початку 90-х років минулого століття, коли криза перехідного періоду (безробіття, дефіцит, дезадаптованість до ринкових умов) спричинили зменшення потоків селян до міста, і появу городян, як правило, у першому-другому поколінні, котрі перебиралися з міст у села. Навіть столиця у ці роки мала негативне сальдо внутрішньої міграції.

За останнє десятиліття внутрішні міграційні процеси стабілізувалися і тепер щорічно в нашій державі близько 1,5 % громадян змінює місце

проживання. Але до сьогодні чисельність великих міст зростає за рахунок міграцій із сіл та малих і середніх міст: лише Київ з початку XXI ст. приріс більш ніж на 150 тис. мешканців. А рахуючи від кінця XIX ст., збільшився у 10 разів, при цьому склад киян неодноразово суттєво змінювався.

Наслідком внутрішньої міграції стає зменшення частки корінних городян, які транслиують міську культуру та вважаються основою громади даного міста. Демографи за ступенем укоріненості виділяють новоселів, старожилів та уродженців даної місцевості.

Хоча сам цей процес ще нічого не говорить про зміни якісного складу мешканців, їх соціальних характеристик, проте у масовій свідомості часто складається упереджене ставлення до новоприбулих. Характерними рисами мігрантів першого покоління із сіл та містечок була відкритіша манера поведінки та спілкування, інші елементи руральної культури і менший внутрішній контроль, а в русифікованих містах таким маркером була ще й українська мова.

Приїжджі до міста на роботу мали суттєво гірші умови проживання (гуртожиток, у кращому випадку відомче житло), що майже унеможливлювало зміну місця роботи, як правило, нижчий рівень освіти і відсутність соціальних зв'язків у новому оточенні. І якщо за існування інституту прописки кількість прибулих в місто лімітувалася для кожного підприємства, то нині власне правові підстави нерівності за осілістю поступилися місцем соціальним. До новоприбулих городян місцеве населення, трапляється, ставиться вороже, їх звинувачують у загостренні проблем на ринку житла та праці.

Певно, що виходячи зі специфіки розселення радянських міст, частка мігрантів була більшою у новозбудованих периферійних районах (так званих «спальниках»), вони переважали і у відомчих гуртожитках, будинках із квартирами готельного типу. Репродуктивна орієнтація на багатодітність, засвоєна із руральної культури, ще більше ущільнювала їх і так незадовільні житлові умови. У такому випадку створюються соціально неблагополучні квартали, які за своїми характеристиками нагадують «перехідні зони».

Неоднозначним є ставлення місцевого населення і до росту потоку іноземців із країн третього світу на терени України. У даному разі скупчення мігрантів у районах з дешевшою орендною платою за житло і близькістю до ринків чи інших місць їхнього працевлаштування зумовлює утворення так званих «внутрішніх міст», оскільки до соціально-економічної додається етнокультурна дискримінація, депривація та ізолюваність. Сукупність цих умов стає підґрунтям для формування гетто.

Еміграція українців породжує відтік перш за все працездатного населення з міст, його можна умовно згрупувати за кількома категоріями за мотивами виїзду. Найчисельніші – «заробітчани» (найчастіше нелегально вони наймаються на низько кваліфіковану роботу в сусідніх країнах і покидають на тривалий період міста Сходу та Заходу України). Проте найдорожчі втрати великі міста зазнають через «відплив мізків», тобто через еміграцію висококваліфікованих спеціалістів.

У двох названих групах статеві пропорції змінювалися вбік збільшення кількості жінок серед активних емігрантів, що узгоджується із загальними тенденціями розвитку гендерних відносин у сучасних суспільствах.

Доволі специфічну однорідну за статтю групу становлять наречені – це молоді дівчата, котрі покидають країну та її шлюбний ринок з метою створити сім'ю із іноземцем, серед чоловіків таке явище рідкісне.

Контрольні питання

1. На які соціальні групи можна поділити сучасних городян?
2. Як пов'язані статусне та майнове розшарування міста?
3. Що розуміється у соціології під гендерним розшаруванням міста?

ТЕМА 5 ПРОЦЕСИ І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІСТ

План

1. Глобалізація міст
2. Інформаціоналізація міст
3. Джентрифікація міст
4. Субурбанізація міст

1. Глобалізація міст

Глобальні міста – це центри національного і світової життя; місця концентрації і інтеграції виробництва, фінансів і управління.

Сутністю цього феномена є територіальна концентрація глобального контролю над соціальними процесами і життям цілих регіонів. Це досягається не шляхом концентрації будь-якого виду ресурсів, а шляхом інтеграції, взаємопереходу ресурсів всіх видів, появою особливої системної якості – здатності до глобального контролю. Ця якість виникає не тільки в результаті концентрації економічного, демографічного і політичного потенціалу, але, головним чином, в результаті процесу одночасної реалізації наступних функцій:

1. Концентрація фінансів і контроль над фінансовими потоками.
2. Організація світового економічного життя, головним чином через створення нових організаційно-управлінських технологій.
3. Створення нових видів послуг: консультативних, інформаційних, маркетингових, фінансових послуг особливого роду (напр. торгівля боргами), іміджмейкерство (в т.ч. PR).
4. Зосередження всіх видів інновацій, нових технологій і організаційно-управлінських систем. Основний «товар» глобального міста - посередницькі послуги всіх видів і в глобальному масштабі.

Причини виникнення «глобальних міст»:

1. Територіальне розпорошення економічної діяльності. Незважаючи на те, що територіальна децентралізація економічної діяльності повинна була б в принципі супроводжуватися відповідною децентралізацією власності і влади, сталося навпаки: саме в великих містах стали зосереджуватися контроль і управління. Саме в них розташовуються офіси більшості компаній. Зростаюча складність і розпорошеність виробничо-економічних структур з необхідністю вимагає зростання ролі невеликої кількості координуючих центрів. Концентрація управлінських структур (офісів) на невеликій території дозволяє оперативно встановлювати контакти і вирішувати питання.

2. Зростаюче значення інфраструктури виробництва: наукового, кадрового, юридичного забезпечення економічної діяльності. У великих містах ця інфраструктура склалася історично і має переважні можливості саморозвитку.

Риси способу життя «глобального міста»

1. Великий розрив шкали високої і низької зарплат. Як наслідок – наявність фешенебельних районів в центрі і нетрів на околиці; процес субурбанізації – зростання приміської зони; занепад промислового сектора і зростання сектора послуг; занепад традиційних організаційно-виробничих структур (виробничих колективів) і зростання нових форм зайнятості (зайнятість на дому, дилерство і т.п.)

2. Збільшення частки і ролі інноваційних фірм, зайнятих пошуками нових форм і способів виробництва капіталу. Ця інноваційна діяльність нерідко проходить по межі з девіантною формами поведінки (наприклад, фірми з виробництва сексуальних послуг).

3. Збільшення ролі обслуговуючих фірм і обслуговуючого персоналу, для представників яких характерний специфічний спосіб життя і стереотипи свідомості.

4. Прагнення до інновацій породжує неформальну економіку.

2. Інформаціалізація міст, сегрегація і асиміляція

Сучасний розвиток світової економіки та втручання національних держав у цей процес призвели до виникнення різноманітних типів міст. Головною особливістю новітніх міст є їх інформаційна насиченість, спрямованість на вироблення передових технологій та комфортного життя його мешканців.

Сьогодні виробництво його стає все більш наукомістким. При цьому міста втрачають свою традиційну роль технологічних центрів промислового виробництва. Тому їх розвиток все більшою мірою пов'язується з наукою, освітою, виробництвом найрізноманітнішої інформації інноваційного, експертного та організаційного характеру.

Основне місце в економіці міст вже зараз займає експорт знань, рішень і рекомендацій. Знання, стаючи стратегічним продуктом, змінюють структуру зайнятості міського населення і, в кінцевому рахунку, його спосіб життя,

оскільки існує нерозривний зв'язок між характером знання і типологією спільнот, в яких воно існує. Виробництво і розподіл знання в певній мірі деінституціоналізується і починає функціонувати в рамках локальних міських спільнот і навіть здобувати специфічні субкультурні форми, отримуючи в деяких випадках «езотеричний» характер. Знання стають все більш культурним продуктом, а значить, в їх виробництві збільшується роль місцевої локальної культурної специфіки. Глобальне знання слід об'єднувати з локальним, які мають історико-культурні традиції, і краще за все це зробити в рамках міста.

Типи «інформаційного міста»:

Технополіс - тип міста з високою концентрацією наукомістких виробництв та інформаційних технологій.

Умови появи технополісу: 1. Висока технологічна культура міста. 2. Податкові та організаційні ініціативи місцевої влади. 3. Наявність ризикового (венчурного) капіталу.

Технопарк - тип міста з великим ступенем концентрації виробничих потужностей, індустріальний зростання яких йде за рахунок підвищення продуктивності праці і обороту виробничих фондів.

Наукоград - тип міста з високим ступенем концентрації академічної науки вузько-спеціалізованого профілю. Розвиток і підвищення ролі цих міст досягається за рахунок все більш вузької спеціалізації науково-дослідницької діяльності з подальшою інтеграцією їх на базі винаходу принципово нових науково-технічних конструкцій.

Подібним втіленням найамбіційніших технологічних фантазій має стати нове «цифрове – місто». Перше таке місто, яке не має аналогів в світі, будується в Південній Кореї під назвою Нью-Сонгдо. Місто стало центром тестування найновіших містобудівельних концепцій. Передбачається, що у місті функціонуватимуть електромобілі, підключені до єдиної міської мережі, відповідно, будь-який мешканець зможе ними користуватися за допомогою своєї електронної картки, пневматичні сміттєпроводи переправлять сміття безпосередньо на сміттєпереробний завод, інтелектуальні дорожні знаки будуть змінюватися залежно від щільності автомобільного руху, необхідну інформацію можна буде вивести відразу на стіну своєї кімнати. Усі мережеві системи будинку планується звести в одну комунікаційну інфраструктуру, яка працюватиме під адмініструванням одного IP-протоколу.

Інший приклад цифрового міста – іспанська Сарагоса, де основні інформаційні системи і сенсорні датчики вбудовані в усі будинки, вулиці, машини, офіси, медичні заклади. І всі вони цілковито інтегровані між собою. При цьому, як наголошують містобудівельники цифрових міст, їх основне завдання полягає в тому, щоб технологія не кидалася у вічі, а ніби розчинялася у процесі надання послуг, враховуючи при цьому природні звички людини, яка живе і працює в сучасному місті.

Іншим типом міського простору, який вимагає активної позиції його мешканців стосовно свого оточення та покликаний творити нове соціокультурне середовище з гармонійною екологічною зоною, є зоополь.

Характерні ознаки зоополя: інший тип виробництва: не промисловість і не сільське господарство в їх традиційному розумінні; інший спосіб життя: вже не міський, але й не сільський (відповідно – й інший характер праці); інша культура, заснована на єднанні з природою, а не на її освоєнні (нехай навіть і розумному), формування системи гармонійних зв'язків «людина-природа»; інший тип міжособистісних зв'язків: немає міської відчуженості, «відокремленості», які притаманні сучасному мешканцю мегаполіса; інший вигляд і планування: система науково-виробничих і соціально-ділових комплексів, вписаних у ландшафт і пов'язаних між собою інформаційними та інженерними комунікаціями.

У соціокультурному плані виділяють наступні процеси:

Сегрегація - оформлення та відокремлення спільнот.

Основи:

Ø Виникнення культурно гомогенних груп в процесах соціокультурної дифузії і символічного конструювання реальності.

Ø Мотиваційна - об'єднання людей на основі спільних проблем та інтересів.

Проблеми:

Ø Символічне насильство: тиск спільноти на своїх членів і навіть на просто проживають на даній території в напрямку прийняття загального способу життя.

Ø Зменшення можливостей індивідуального самовираження, деіндивідуалізація.

Асиміляція - розчинення спільнот в міському середовищі. моделі:

Ø Поведінкова: прийняття установок більшої соціальної структури з тенденцією до космополітизму.

Ø Структурна: включення в міське життя і міські структури через своїх представників.

3. Джентрифікація міст

Соціологами був введений термін «джентрифікація» для характеристики змін міського середовища, що відбуваються в результаті переселення заможних городян у квартали, що були населені представниками нижчих класів. Цей феномен виразно спостерігається в сучасних містах США, Європи та Австралії. Цей процес притаманний і деяким містам України (Київ, Харків, Дніпро). Міські центри та зони міста, що були зайняті промисловими підприємствами протягом останнього століття, і були притаманними моделям міста «розвиненого» соціалізму, зараз забудовуються культурними, торгівельними та житловими будинками.

Джентрифікації - це процес перетворення нефешенебельних індустріальних і іммігрантських районів в престижні квартали з найдорожчою нерухомістю. В науковий обіг термін "джентрифікації" ввела в 1964 р англійський соціолог Рут Гласс. Вона писала про те, як поступово робітничий

клас витісняється з місць свого традиційного проживання в Лондоні середнім класом. Старі бараки, позбавлені елементарних зручностей, перебудовуються в дворівневі квартири (дві кімнати нагорі, дві внизу), які виглядають не тільки благопристойно, але навіть розкішно.

Термін джентрифікації (Jentification), з'явившись в Британії в середині 1960-х рр., став згодом вельми популярним в США і означає явище, протилежне субурбанізації. Відповідно до Оксфордського американського словнику поняття означає «рух сімей середнього класу у внутрішні міські території через збільшення цінностей власності і має вторинний ефект в зворотному русі бідніших сімей». Таким чином, явище, яке стало дуже популярним в 1970-і рр. в США і Західній Європі, передбачає зміну на ринку житла і наступне за ним відродження житла робітничого класу, а також потребують реконструкції історичних будівель і відповідно навколишньої житлової зони.

Джентрифікації - рух не масовий, а окремими соціокультурними групами, перш за все були відзначені наступні соціальні категорії: молодята, забезпечені люди середнього віку без дітей, забезпечені люди похилого віку.

Підстава - ментальна: критерієм якості життя стає не побутовий комфорт, а специфічні особливості архітекτονіки і ландшафту, що створюють особливу соціокультурну атмосферу і дозволяють пережити особливі стану душі - «дух бродяжництва», свободи, незалежності, космополітизму і т.п.

Інтенціональна підстава - «сам собі господар».

Даний процес проявився найбільш чітко в містах Європи. Він ще недостатньо вивчений, але активно використовується організаторами міського туризму. В якості робочої пояснювальної гіпотези можна припустити посилення значущості магічної функції міста. Цей процес, цілком ймовірно, пов'язаний зі змінами соціокультурного простору сучасного суспільства.

Насправді джентрифікації тісно пов'язана з реконструкцією міських набережних і пристосуванням їх для рекреаційних та інших функцій, занепадом традиційних мануфактур, розташованих у внутрішньому місті, і зростанням готелів, ділових будівель, появою торгових кварталів і модних ресторанів. Основою цих змін в міському ландшафті є: реструктурування індустріальної бази розвинених капіталістичних країн; зрушення в структурі зайнятості, в якій найбільше число робочих доводиться тепер на сферу обслуговування і відповідно трансформація структури робітничого класу; зрушення в державному втручанні і політичній ідеології в цілях розширення значущості споживання і сфери послуг. Джентрифікації, таким чином, лише видимий просторовий компонент складної соціальної трансформації міських процесів в «західних» містах.

Відносини між містом і його передмістями характеризують два соціальних процесу: субурбанізація - від'їзд заможних городян з центру в передмістя і джентрифікації - їх повернення з передмістя до центру. За часом субурбанізація і джентрифікації не збігаються: перша з'явилася на початку ХХ ст., друга - в кінці того ж століття.

В Америці передмістя існують понад 100 років, їх розвиток стало найбільш інтенсивним після Другої світової війни. Ф. Аллен визначив п'ять основних етапів субурбанізації: - перший етап (1900-1920) - жителі передмістя їздили в місто на трамваї; - другий етап (1920-1930) - широке поширення особистих автомобілів; - третій етап (1930 г. - кінець Другої світової війни) - нерівномірний розвиток передмість; - четвертий етап (1950-1960) - в передмістях стали будувати будинки зі збірних конструкцій; - п'ятий етап (1960-1970) - супроводжувався міграцією в передмістя комерційних підприємств. У 1970-1980-х рр. почався протилежний процес: будівництво в центрі американських міст житлових будинків поліпшеної якості і переселення в них білих сімей з високим рівнем доходів. "Культурне спустошення" історичних центрів призупинилося, і почався їх ренесанс. Цей процес поширився майже по всій країні: джентрифікації відбувається в Нью-Йорку, Вашингтоні, Філадельфії, Рочестері, Дейтоні і Мінеаполісі. Трьохмільна зона навколо ділового центру Чикаго - світової столиці міської соціології - суцільно заселена джентрифікованими районами.

Процес джентрифікації охопив нині багато розвинених країн: середній клас переселяється в колишні заводські райони, розташовані недалеко від центру, перебудовує старий житловий фонд, реконструює історичний центр, підвищуючи тим самим орендну плату, яку вже не в силах оплачувати робітничий клас, що переміщається в так зване соціальне житло.

4. Субурбанізація міст

В розвинених країнах багато найбільших міст, насамперед міст-мільйонерів, втрачають населення через його міграції в передмістя і міста-супутники. Непланований і практично некерований процес зростання передмість називається субурбанізацією (від лат. Sub - під, близько і urbs - місто).

Основи: Ø Технологічна: досягнення в засобах пересування (автомобіль) і зв'язку (комп'ютер); Ø Престижна: замський будинок як показник високого статусу; Ø Культурно-світоглядна: індивідуалістичні принципи західної культури («мій дім - моя фортеця»); Ø Ментальна: організація життєдіяльності за індивідуальними принципами, конструювання особистісного світу, конструювання соціокультурного середовища проживання в територіальному і просторовому (через характер сусідства) планах.

Проблеми: Ø Пауперизація центральних районів міста: злидні, злочинність і т.п. Ø Сегрегація міської території і загострення національних і расових проблем.

Найбільш субурбанізованою країною світу вважаються США: тут в приміській зоні проживає 60% населення. На початку 1980-х рр. офісів банків, промислової адміністрації, торгових компаній в передмістях стало більше, ніж в ділових центрах американських міст. Передмістя стали більш привабливими для бізнесу, ніж міста. Саме в передмістях росли нові робочі місця для сфери

обслуговування, охорони здоров'я, інформатики, банків, торгівлі. Уряд вкладав кошти в будівництво міжнародних трас, що пролягають через передмістя, прийняв для них пільгове оподаткування, зробив дешевою і доступною землю. Рента для офісів в передмісті на одну третину дешевше. Багато компаній в передмістях наймають жінок, згодних працювати за меншу плату. В результаті в передмістях найнижчий рівень безробіття.

До причин, які викликали переміщення населення з центральних міст в передмістя, крім будівництва або перенесення сюди промислових підприємств, слід віднести велику різницю в ціні земельних ділянок в центрі міста і в ще незаселених околицях; високі податки; забрудненість атмосфери великого міста відходами промислового виробництва і вихлопними газами сотень тисяч автомашин; шум; зростаючу скупченість; проблеми міграції та ін.

Субурбанізація привела до маятникових міграцій і стихійного розповзання міста. Виїзду середнього класу на природу посприяла не лише екологія, а й високі ціни на житло в історичній межі великого міста. Воно стало не по кишені лікарям, викладачам, офісним службовцям. Потоки біженців потягнулися за місто - туди, де житло дешевше. За ними послідували капітали. Ціни на житло в центрі поповзли вниз. Домовласники різко зменшили орендну плату на швидко старіюче історичне житло, його тепер знімали тільки емігранти, вільні художники, особи невизначених занять. Додаткова міграція жителів передмість в міста з часом привела до заторів на дорогах, забруднення атмосфери і навколишнього середовища, непотрібної втрати часу і т.д.

Вирішити проблему замських пробок і втрати часу в дорозі частково допомагають, по-перше, перенесення офісів, банків, торговельних центрів і підприємств в передмістя; по-друге, надомну працю. Комп'ютеризація дозволяє наблизити місце роботи і місце проживання, виконувати трудові завдання, не виходячи з дому і пересилаючи результати по електронній пошті. Людина за комп'ютером може виконувати роботу для фірми, розташованої на іншому кінці земної кулі. Транспортна проблема, що гальмує процес субурбанізації, послаблюється, розвивається феномен "всесвітнього села".

Від'їзд забезпечених людей за місто привів до часткової депопуляції і соціальної деградації, наприклад, американських міст: у міській влади скоротилися кошти на утримання поліції, вчителів, лікарів; зросла злочинність, знизилася якість освіти в школі (школи не могли готувати висококваліфікованих і добре оплачуваних працівників для сфери обслуговування). Бізнесмени і політики приймають соціальні програми на користь передмість, де вони живуть, а не міст, які населяють чужі їм соціальні верстви. Тенденція останнього часу - збіднення передмість.

У нашій країні субурбанізація, переселення заможних верств за місто, почалася із запізненням приблизно на 100 років. На першому етапі (кінець 1980-х - початок 1990-х рр.) городяни утеплювали, розширювали і упорядковували свої дачні будиночки, перетворюючи їх на подоби котеджів. На другому етапі (починаючи з середини 1990-х рр.) багаті городяни купували

ділянки землі і зводили заміські особняки на західний манер. Їх називали котеджами.

Якщо в Європі котедж - невеликий будинок з прилеглою до нього ділянкою землі, то в Україні це найчастіше заміський особняк з прилеглим маєтком. В архітектурному відношенні перші котеджі вражали кричущою несмаком, безглуздістю дизайну, невідповідністю ландшафту. З кінця 1990-х рр. архітектурний вигляд українських котеджів серйозно змінився, і нині по дизайну і комфорту вони мало поступаються заморським палацам і віллам. Сьогодні заміський будинок - це статусна річ, своєрідний атрибут ділової людини. Основна частина покупців елітної заміської нерухомості - люди у віці старше 40 років з сім'єю з чотирьох-п'яти чоловік, успішні керівники найбільших компаній з високим рівнем доходу, люди з однією або декількома вищими освітами, з самим вимогливим смаком.

Згодом портрет покупця заміської елітної нерухомості молодіє і його дохід значно знижується. Пов'язано це з тим, що з'являється альтернатива дорогим селищам і відбувається перерозподіл частини попиту з міської нерухомості на заміську. Якщо раніше дача або заміський будинок були другим житлом, причому сезонного типу, то тепер частішають випадки, коли людина приходить купувати будинок, продаючи квартиру в місті.

Люди стали розуміти, що мати заміський будинок не тільки престижно. Жити за містом для багатьох стає нормою життя. Тут немає міського шуму і міської юрби, більше простору для дозвілля, менше анонімності, ніж в містах. Передмістя більш гомогенні, бо разом селяться люди однакового освіти і соціального походження. У передмістях з'явилося те, що раніше було атрибутом міста, - театри, дорогі бутики, хороші ресторани, школи, індустрія розваг. У порівнянні з містом спосіб життя в передмістях більш домашній, пасивний, замкнутий на сім'ю. Переїзд за місто, як показують опитування, для багатьох обертається скороченням, а не розширенням контактів і з сім'єю, і з друзями.

До поняття субурбанізації близько поняття рурбанізація - урбанізація села і її міське облаштування. Це не переїзд людей, а "переїзд" в село міської інфраструктури: перенесення в сільську місцевість форм господарської діяльності, характерних для міст, в тому числі промисловості, сфери обслуговування та ін. Сьогодні в сільських пунктах будуються промислові підприємства і склади, що виводяться з великих міст. Переважна більшість населення веде міський спосіб життя, його чисельність збільшується за рахунок міських переселенців.

Контрольні питання

1. Які причини детермінують виникнення глобальних міст?
2. У чому полягає відмінність між процесами джентрифікації і субурбанізації?
3. Охарактеризуйте типи інформаційного міста. Наведіть конкретні приклади.

ТЕМА 6 СОЦІОЛОГІЯ СЕЛА ЯК НАУКА

План

1. Предметна сфера соціології села
2. Сільська місцевість та її функції
3. Село як соціокультурний феномен

1. Предметна сфера соціології села

Соціологія села – це галузь соціологічної науки, що вивчає різні аспекти життєдіяльності села як соціально-територіальної спільноти.

Об'єктом соціології села є, село як специфічна, внутрішньо диференційована підсистема соціально-поселенської структури суспільства, що історично склалася внаслідок суспільного поділу праці. В Україні налічується майже 29 тис. сільських поселень та сільське населення понад 17 млн. осіб.

Предмет соціології села – вивчення ролі села в суспільстві та системах розселення, головних чинників, що впливають на його розвиток; визначення його підсистем, специфіки сільського стилю життя, особливостей сільської культури; аналіз соціальної та професійної структури населення.

Предметом соціології села в широкому розумінні є вся система соціальних відносин на селі, яка відтворюється в сільському соціальному середовищі. При цьому мова йде не тільки про біологічне відтворення індивідів, але й про процеси соціалізації особи в сім'ї, навчально-виховних установах, трудових колективах, соціальних групах, а також відтворення самих класів, верств, професійних, поселенських, етнічних груп, спільностей і відносини між ними.

У вузькому розумінні предметом соціології села є конкретні форми, яких набувають соціальні відносини на селі. Навряд чи можна перелічити абсолютно всі, бо соціальне життя селянства надзвичайно складне.

Як і в загальній соціології, вік соціології села точно назвати неможливо. Традиційно датою виникнення соціології села вважається 1915 рік, коли професор Вісконсінського університету в США Ч. Гелпін опублікував монографію "Соціальна анатомія сільського суспільства". В ній були загальнені різні концепції щодо історичних типів сільських суспільств. Соціологія села мала за мету пошук шляхів перетворення селянських господарств відповідно до потреб індустріалізації суспільства. Затим сформувалась достатньо розвинута теоретична база для вивчення соціальних процесів на селі.

Проте ще до появи праці Гелпіна в історії світової соціологічної думки були цікаві і досить важливі для цієї науки зауваження й узагальнення. Мова йде перш за все про спроби визначити механізм аграрних відносин, бо практично вся світова історія до XIX ст. – це історія, пов'язана із землею, формами володіння нею, відносинами, що склалися з цього приводу.

Вітчизняна соціально-політична думка традиційно була зорієнтована на сільські проблеми, вважала село джерелом національної ментальності, особливості якої різною мірою впливають на всі сфери життєдіяльності українського суспільства. Найцікавішими спостереженнями і роздумами збагатили українську соціологію наприкінці XIX — на початку XX ст. І. Франко, М. Грушевський, П. Христюк, О. Шумський, С. Подолинський. За радянських часів вона змушена була обслуговувати політичні інтереси влади, змінюючи напрям своїх пошуків залежно від політичних рішень, часто підганяючи під них результати досліджень. На сучасному етапі соціологія села зосереджує свій погляд на процесах, особливостях соціальної стратифікації в селі, соціальних наслідках впровадження нових технологій у сільськогосподарському виробництві.

Значною віхою на шляху становлення соціології села стали дослідження села Копанка в Молдові, в ході яких автори спробували висвітлити стан суспільної свідомості селянства в цей період і зареєструвати зрушення в укладі життя сільських жителів. Цінність їх праці полягає також і в тому, що дослідження, проведені повторно в 60-х і 80-х роках, дали підстави для глибоких висновків про зміни, які відбулися у трудовій та повсякденному житті селянства.

Починаючи з 60-х років, коли соціологія села, як і вся соціологія, відродилася, дослідженнями життя села і її мешканців зайнялася велика група вчених, чії праці багато в чому сприяли становленню цієї гілки соціологічної думки, - Ю.В. Арутюнян, П.П. Великий, Т.І. Заславська, І.В. Ривкіна, Г.А.Лисичкин, П.І. Сімуш, В.І. Старовірів, А.І. Тімуш та ін

Осмислення нових реалій на селі, що відбуваються в умовах економічних і політичних змін, знайшло відображення в роботах нового покоління соціологів: В.Г. Виноградського, Г.А. Родіонової, В.Ф. Томіліна, І.Є.Штейнберга та ін, - увага яких зосереджена на розумінні специфіки селянського свідомості і поведінки, стійко містить в собі «ознаки здорового консерватизму, заперечення крайніх заходів у політиці та економіці, схильності до таких традиційних цінностей, як сім'я, релігія, сильна держава, до закріплення і виконання суспільних норм і правил»(П.П. Великий, 1996).

На сучасному етапі соціологія села зосереджує свій погляд на процесах, особливостях соціальної стратифікації в селі, соціальних наслідках впровадження нових технологій у сільськогосподарському виробництві.

Соціологія села являє собою вивчення сутності та особливостей свідомості селянства як великої соціальної групи суспільства, її поведінки в умовах специфічної життя, зумовленої близькістю до природного середовища, характером виробничої діяльності і повсякденного побуту.

Значно відстає від реальних процесів на селі сучасна українська соціологія. Даються взнаки передусім проблематика, інституціональна орієнтація, недостатня увага до процесів на мікро- та макрорівнях. Це значно знижує ефективність досліджень, а тим більше – ефективність управління соціальними процесами в селі, що є невиправданим з точки зору державних інтересів. Адже

більшість аспектів життєдіяльності українського суспільства тісно пов'язана з селом, а значна кількість мешканців міст є вихідцями з села у першому чи другому поколіннях. Немало з них підтримує родинні зв'язки з селом, масовими є сезонні міграції міських жителів у село. Останнім часом селяни суттєво підтримують матеріальне становище міських родин. Перебої в роботі, зупинення підприємств, хронічні невивплати зарплат спричинюють аграризацію мешканців міст, багато з яких мають земельні наділи та помешкання, господарюють у сільській місцевості. Непоодинокими є випадки повернення в село його вихідців, які, пробувши певний час у місті, не змогли влаштувати там своє життя.

2. Сільська місцевість та її функції

В соціології і географії “сільські території” включають обжиту місцевість поза межами міст з її природними умовами і ресурсами, сільським населенням та результатами його діяльності. Тобто поняття “сільські території” – це, перш за все, зона життєдіяльності людей, а вже потім – поле економічної діяльності або адміністративні межі. Сільські території характеризуються низькою щільністю населення і вузькими взаємозв'язками галузей. В переважній більшості сільських районів основне заняття селян – сільськогосподарське виробництво.

Визначення “сільських територій” дано в документах Організації по економічному співробітництву і розвитку (ОЕСР). Воно звучить таким чином: сільські території або сільський регіон (район) охоплює людей, територію та інші ресурси суспільного ландшафту і маленьких населених пунктів за межами безпосередньої сфери економічної активності великих міських центрів.

Лаконічно точно визначення сільських територій пропонує І.В. Прокопа: це не тільки “просторовий” ресурс, але й розташовані на території усі інші ресурси, в тому числі (і насамперед) людські, тобто населення зосереджене в поселеннях.

Більш широке визначення пропонує О.І. Павлов. Сільські території – це гетерогенне, поліелементне та поліфункціональне утворення з населенням як системоутворюючим елементом. Вони складаються з природних, соціальних, виробничо-господарських, політичних складових, які перебувають під управлінським впливом владних інститутів, бізнесових структур та громадських організацій. У просторовому відношенні сільські території виступають як загальнодержавна система, яка має регіональний (макро), локальний (мезо) та низовий (мікро) рівні

Сільською місцевістю називається вся заселена територія країни та районів, що знаходиться за межами міських поселень, з її ландшафтами (природними чи перетвореними людиною), населенням і населеними пунктами, які відносяться до категорій сільських.

До функцій сільської місцевості відносяться:

- сільськогосподарське виробництво і часткова переробка його продукції;
- лісове господарство і лісозаготівля;
- мисливсько-промислове господарство;
- добувна і обробна промисловість, в тій чи іншій частині, що не володіє місто утворювальною силою (невеликі підприємства, які орієнтуються на сировину чи сільські трудові ресурси та навички);
- рекреаційне обслуговування населення (головним чином міського);
- природоохоронні заходи (заповідники, охоронні зони тощо);
- просторово-комунікаційна функція - виділення площі землі, трудових ресурсів тощо для створення і експлуатації мережі електропередач, водоводів, нафто- та газопроводів, залізниць, автомагістралей;
- місце проживання частини населення, яке працює у містах.

Переважання тих чи інших функцій визначає різні типи сільської місцевості та перспективи їх розвитку.

Сільське розселення - це форма територіальної організації життя населення на позаміських територіях у вигляді сукупності сільських населених місць різних типів, призначених до постійного чи тимчасового перебування.

Сільське розселення відрізняється від міського тим, що забезпечує виконання головним чином інших господарських функцій (сільське, лісне та лісопромислове господарство, рекреаційне обслуговування міського населення, природоохоронні функції). В зв'язку з цим сільське розселення відрізняється значно меншою людністю поселень, більшою щільністю мережі, наявністю, крім постійних, також тимчасових (в тому числі сезонних) населених пунктів, а також переважанням малоповерхової забудови і розповсюдженням односімейних присадибних житлових будинків.

В комплексній програмі “Перспективи агропромислового комплексу та розвитку сільських територій у 2005-2010 роках та на період до 2015 року” сільські території розглядаються як системне явище (утворення), яке крім певної території як такої охоплює собою (включає в орбіту свого буття), все те, що у тій чи іншій формі функціонує на ній або є її “фізичною” складовою. Ця програма виділяє наступні складові сільських територій:

- сільську громаду (общину) як визначальний соціальний осередок функціонування сільської території. Вона об'єднує всіх без винятку громадян, які проживають на даній території, незалежно від того, де вони працюють – на даній території чи поза її межами;
- село (сільське поселення) як соціально-побутовий, а також у тій чи іншій мірі безпосередньо виробничий осередок, адміністративний і соціально-культурно-побутовий центр, своєрідна “столиця” кожної даної сільської території;
- органи місцевого самоврядування та інші громадські організації (структури), що розташовані і діють на даній сільській території;

- соціальну і виробничу інфраструктуру, що діє на даній сільській території і забезпечує потреби її функціонування і розвитку;
- сільськогосподарські угіддя, на яких здійснюється виробництво продукції рослинницьких, включаючи багаторічні насадження, галузей;
- тваринницькі та інші виробничі приміщення, незалежно від місця їх розташування – у сільському поселенні чи поза його межами;
- зрошувальні, осушувальні та інші споруди;
- природоохоронні (екологозабезпечуючі) та інші лісові насадження, включаючи власне лісові ділянки;
- заготівельні, переробні та інші підприємства та організації, що є безпосередньо виробничими або обслуговуючими структурними утвореннями, незалежно від того, у чийй власності вони знаходяться;
- сільськогосподарські підприємства різних форм власності та інші виробничі, управлінські, господарюючі структури, незалежно від форм власності, на яких вони засновані, організаційно-правових типів, спеціалізації тощо.

Спираючись на всі вище наведені визначення, можна обґрунтовано сказати, що під поняттям “сільські території” необхідно розуміти найважливішу частину народногосподарського комплексу країни, що включає обжиту місцевість поза територією міст з її умовами та ресурсами, сільським населенням і різноманітними основними фондами на цих територіях.

3. Село як соціокультурний феномен

Сільський населений пункт (сільські поселення) – єдине компактне місце проживання людей, зайнятих переважно в сільському господарстві та інших територіально розосереджених галузях, забезпечене об'єктами соціального та виробничого призначення.

Серед основних типів сільських поселень можна виділити село, селище і хутір. Крім того, до сільських населених пунктів за статистичним обліком належать станційні селища, шляхові дільниці, селища лісгоспів, зимівлі, інші дрібні селища, непов'язані із сільським господарством.

Селище – велике (чисельність населення від 0,5 до 3 тис. осіб) або значне сільське поселення (чисельність населення від 3 до 5,9 тис осіб і більше), що є адміністративно-господарським центром.

Хутір – відокремлене від села самостійне сільське поселення, що має назву, в якому проживає сім'я або кілька селянських сімей, які зайняті переважно в сільському господарстві.

Село – це конкретна соціально-просторова форма існування суспільства, місце, де населення зайняте переважно сільськогосподарською працею. Виникає внаслідок соціального розподілу праці, тобто відокремлення ремесла від сільськогосподарського виробництва і зосередження обміну в руках особливої соціальної спільноти, прошарку людей. Село — це територіально розосереджена форма розселення людей, зайнятих переважно працею.

Сучасні дослідники наводять три значення слова “село”:

– населений пункт (звичайно великий) неміського типу, жителі якого займаються переважно обробіткою землі; оселя, поселення, присілок, слобода, виселок;

– сільська місцевість взагалі;

– жителі села, сільської місцевості.

Отже, термін “село” є узагальнюючим, який мож е застосовуватися як у вузькому, так і в широкому розумінні.

До категорії села віднесено населені пункти з постійним складом жителів, зайнятих переважно сільськогосподарським виробництвом. У законодавстві визначення поняття “село” виводиться через поняття “сільський населений пункт” (“сільське поселення”), тобто це сільське поселення, що характеризується всіма або більшістю таких ознак, як:

– єдність та компактність місця проживання людей, зайнятих переважно в сільському господарстві та інших територіально розосереджених галузях;

– забезпеченість об’єктами соціального та виробничого призначення;

– кількість жителів, яка має становити від 0,5 до 0,2 тис. осіб.

Село як адміністративно-територіальна одиниця (сільська або селищна рада) може мати у складі один або кілька населених пунктів у комплексі з дрібними та спеціальними поселеннями. Як правило, віддаленість останніх від центрального поселення не повинна перевищувати 4–5 км. Просторове розміщення сільських поселень, їх розміри за наявним населенням, використанням землі, трудових ресурсів, засобів праці – визначальні чинники, які безпосередньо впливають на розселення.

Для села характерні:

– малочисельність видів трудової діяльності,

– відносна соціальна і професійна однорідність,

– специфічний сільський образ життя.

Незалежно від чисельності населення всі сільські поселення як складні соціально-економічні системи є інтегративним поєднанням таких структурних елементів–підсистем:

Територіально-просторова. Її існування зумовлене наявністю певної території сільського поселення як елемента регіональної територіальної системи вищого ієрархічного рівня.

Природно-ресурсна. Компоненти цієї підсистеми визначають природо-ресурсний потенціал села. Особливе місце серед них посідають земельні ресурси. До складових указаної підсистеми відносять також родовища корисних копалин, ліси, луки, водоймища.

Екологічна. Параметри цієї підсистеми визначають взаємозв’язок та вплив антропогенних і природних факторів на комфортність та якість середовища проживання сільських жителів. На відміну від міст, які є своєрідними автономними системами щодо довкілля, в сільському поселенні природний чинник відіграє вагому роль у функціонуванні всіх його підсистем.

Демографічна. Її формує сільське населення в різноманітності його кількісних та якісних проявів.

Культурно-історична. Сільські поселення є осередком збереження національної самобутності українського народу. Народні звичаї, етнографічні обряди, традиції демократизму, розвиток яких не переривався в історичній ретроспективі, формують своєрідний психолого-соціальний клімат на селі, визначають внутрішні чинники його розвитку.

Архітектурно-забудовча. Ця підсистема утворена функціонально-планувальними частинами території села: житловою забудовою, культурно-побутовим і управлінським центром, господарською зоною, транспортними та інженерними комунікаціями. Дотримання оптимальних пропорцій між цими складовими є необхідною умовою забезпечення життєздатності сільської системи.

Туристично-рекреаційна. Виокремлення цієї підсистеми, яку становлять історико-архітектурні пам'ятки, заповідники, заказники, пам'ятки природи, ландшафтні території, вказує на значний відпочинково-оздоровчий потенціал сільського середовища.

Соціальна. Підсистема утворена соціальними інститутами, що визначають сенс існування та розвитку сільського поселення. Центральним з них є територіальна громада села як первинний суб'єкт місцевого самоврядування, що виступає системоутворюючим фактором сільської системи. З урахуванням особливої ролі в житті села релігійного та родинно-спадкового фактору серед потужних соціальних інститутів слід виділити церковно-парафіяльну громаду та сім'ю. Допоміжною ланкою функціонування цієї підсистеми є соціальна інфраструктура, що покликана забезпечити надання членам сільської територіальної громади комплексу соціально-громадських послуг.

Економічна. Її складовими є сільськогосподарський комплекс села як основа його господарського потенціалу, промислові виробництва на селі, інші суб'єкти малого та середнього підприємництва, заклади ринкової інфраструктури.

Фінансова. Елементами цієї підсистеми є місцеві фінансові інститути та відносини, що виникають з приводу управління ними.

Управлінська. Її компоненти – органи місцевого самоврядування та інститути безпосередньої демократії сільського поселення, осередки громадських організацій, управлінські підрозділи підприємств, які визначають їх розвиток як складових економічної й соціальної підсистем села.

Контрольні питання

1. У чому полягають основні функції сільської місцевості?
2. Що являє собою предмет соціології села у широкому та вузькому розумінні?
3. Які існують риси сільського способу життя?

ТЕМА 7 СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ

План

1. Соціально-поселенська структура села
2. Типологія сільських поселень
3. Сільський соціум

1. Соціально-поселенська структура села

Соціально-поселенська структура - це одна із різновидностей соціальної структури суспільства. Соціально-поселенська структура села мінлива і рухома по суті, яскраво свідчить про багато ознак, за якими розглядають якісні характеристики і оцінки суспільства і, насамперед, про рівень розвитку продуктивних сил, характер виробничих відносин, рівень загальної виробничої культури, членів суспільства, про можливі тенденції сучасного перспективного, соціального і політичного розвитку, про соціально-демографічні процеси і ступінь соціальної мобільності тощо.

Характер розміщення і типологія поселень в тих чи інших регіонах залежить від фізико-географічних, економічних, політичних та соціальних умов історичного розвитку.

Сільське поселення(село) - поселення з переважно сільською забудовою і сталим складом населення і чисельністю до 5000 жителів, які у більшості зайняті у сільському, лісовому та рибному господарстві, народних промислах, первинній переробці сільськогосподарської та рибної продукції.

Сукупність сільських поселень забезпечує територіальне розосереджених природних ресурсів - сільськогосподарських угідь, лісових масивів, так як і експлуатацію транспортних комунікацій, ліній зв'язку тощо. В силу цього професійно-галузева структура робочих місць на селі є специфічною.

Оскільки середнє сільське поселення нараховує приблизно у сто разів менше жителів, ніж міське, воно має значно обмежене коло установ обслуговування і надає своєму населенню найпростіші послуги. Як правило, воно має невеликий магазин, початкову школу, фельдшерсько-акушерський пункт, сільський клуб. Найбільш великі села мають декілька спеціалізованих магазинів, середню школу, будинок культури, лікарню, кінотеатр, але багатьох видів обслуговування, звичайних для міста вони позбавлені.

В більшості регіонів України основну частину сільського розселення складають сільськогосподарські поселення, які безпосередньо пов'язані із сільськогосподарським виробництвом. Однак існують і несільськогосподарські сільські поселення: промислові, лісопромислові, транспортні, рекреаційні, а також змішані - агро-індустріальні сільські поселення. В безпосередній близькості від міст в їхніх передмістях, сільське розселення найбільш тісно

контактує і поєднується з міським розселенням, набуваючи особливих рис сільсько-міських систем розселення (приміська зона):

У більшості розвинутих країн світу збільшення числа і розмірів сільсько-міських систем, розвиток промисловості в сільській місцевості, формування місцевих обслуговуючих (інфраструктурних) центрів, сучасні форми благоустрою сільських поселень, безперервно зростаючі потреби в територіях для відпочинку “на природі” жителів міст - є характерними тенденціями сучасного розвитку сільського розселення, наслідком процесу урбанізації.

Сільське розселення значною мірою відображає суттєві риси суспільних відносин, що панують в тій чи іншій країні.

2. Типологія сільських поселень

За економіко-географічним положенням сільські населені пункти поділяються на такі види: центральні села (сільське поселення, яке формує адміністративний, господарський, культурно-освітній, обслуговуючий центр); кущові села (поселення, що утворюють велике територіальне скупчення; у яких відсутні просторові межі між поселеннями); периферійні села (характеризуються великою відстанню від районного центру, центральних чи кущових сіл, транспортних магістралей тощо); села-супутники (ці поселення безпосередньо межують з містами, територіально врастаючи в них, тобто прослідковується явище поселенської дифузії – злиття населених пунктів); транзитні села (наявність на території сільського поселення великих автомобільних магістралей).

У соціології села існує декілька типологій сільських поселень: за чисельністю населення, соціально-економічними ознаками, зайнятістю у сільському господарстві, виробничо-адміністративною роллю.

Українські соціологи Л. Шепотько, І. Прокопа та О. Максим'юк, взявши за основу такі ознаки, як чисельність, зайнятість та міграційний рух населення, виділили дванадцять типів сільських поселень.

1. Безлюдні поселення, де не залишилося жодного постійного мешканця.
2. Занепадаючі поселення, в яких 60% населення – це люди пенсійного віку.
3. Малі села (до 200 осіб), в яких середній вік мешканців становить понад 40 років.
4. Малі села, в яких середній вік мешканців становить менше 40 років.
5. Середні поселення (201 – 500 жителів), менше 50% з яких зайнято у сільському господарстві, а понад 30% постійно виїжджають на роботу в міста (маятникова міграція).
6. Середні поселення, в яких більше 50% населення зайнято у сільському господарстві, а 30% працює у містах.
7. Середні поселення, більше 50% мешканців яких зайнято у сільському господарстві; маятникова міграція менша 30%.

8. Середні поселення, менше половини мешканців яких працює в агросфері; маятникова міграція незначна, а решта працює в інших галузях.

9. Великі поселення (понад 500 жителів), менше половини з яких зайнято у сільському господарстві; маятникова міграція значна.

10. Великі поселення, більше половини мешканців яких працює у сільському господарстві; міграція значна.

11. Великі поселення, більше половини жителів яких зайнято в агросфері; міграція незначна.

12. Великі поселення, до половини мешканців яких працює у агросфері; маятникова міграція менша 30%.

Серед сільських поселень України майже 35% становлять малі села (84% з них – так звані «вимираючі» села), 25% – середні, 40% – великі села (у них зосереджено 80% сільського населення).

Тільки в сільському розселенні можна зустріти такі форми, як одновірне розселення (наприклад, фермерське, хутірське; лісні сторожки, колійні будки тощо) і малі (100-200 жителів і менше) населені пункти; в той час ступінь можливої концентрації населення певною мірою обмежена основними господарськими функціями сільських поселень і відповідним розосередженням місць застосування праці.

Оскільки сільські поселення - це всі населені місця, що розташовані в сільській місцевості, ми поділяємо їх на три типи:

- сільськогосподарські поселення;
- несільськогосподарські сільські поселення;
- змішані сільські поселення

До сільськогосподарських поселень виділяють центральні селища сільськогосподарських підприємств, селища їх відділень і ферм, а також населені пункти, головним чином малі, що не виконують організаційно-господарських функцій і служать лише для проживання сільськогосподарського населення; в західних країнах - це селища чи окремі ферми селян- власників, орендарів тощо.

Несільськогосподарське сільське поселення, жителі якого зайняті в промисловості, транспорті, лісовому господарстві, обслуговують місця відпочинку міських жителів тощо.

До змішаних сільських поселень відносяться: аграрно-індустріальні; з функціями місцевих центрів - адміністративних та культурно-побутових; передмістя, з великим розвитком маятникових трудових поїздок їх жителів у міста.

Сучасній урбанізації властиві процеси суспільної трансформації, що супроводжуються активізацією міграції сільської молоді до великих міст. Водночас зберігаються тенденції до зростання темпів заміської деурбанізації як альтернативи міському розселенню. Характерними рисами є розширення зон забудови котеджних селищ на відстані від 20 до 50 км від мегаполісів; власниками котеджів переважно є особи з високим рівнем доходу, які працюють у місті, а живуть у приміській зоні. Унаслідок взаємодії урбанізації

та руралізації почали формуватись сільські урбанізовані ареали. Сільські поселення певної території за адміністративно-територіальним поділом належать до сільського адміністративного району, а функціонально-просторово перебувають у зоні впливу обласного центру і характеризуються відносно високою середньою людністю та щільністю сіл. Такими урба-руральними ареалами є концентрації приміських сіл навколо регіональних центрів та великих міст. Причому зв'язки приміських сіл з містом інтенсивніші, ніж у межах районної системи розселення. Населення цих сіл усі соціальні послуги, окрім адміністративно-управлінських, отримує у місті, що зумовлює значне зростання навантаження на міську соціальну інфраструктуру.

3. Сільський соціум

Сільське поселення є єдністю трьох компонентів:

- населення, що формує територіальну громаду села, визначає зміст існування сільського поселення;
- території як нероздільної єдності просторової складової та природних ресурсів, що на ній розміщені. Це природний компонент сільського поселення;
- економіки як сукупності організаційних утворень, що господарюють, та взаємозв'язків між ними, які забезпечують життєдіяльність сільського поселення, задоволення його різноманітних життєвих потреб. Це економічний компонент села.

Сільське населення – це: жителі всієї сукупності сільських поселень; постійне населення сільської місцевості; категорія населення, що виділяється при переписі населення та в поточному обліку поряд з міським населенням

В більшості розвинутих країн світу частка сільського населення коливається від 30-32% (Франція, Чехія, Україна) до 24-27% (Великобританія, Японія, Канада, США); найменша - 12-14% (Німеччина, Австралія).

Трансформація соціально-економічного розвитку сільських територій, занепад соціальної інфраструктури, негативні демографічні процеси призвели до структурного перерозподілу сільських поселень. Постійне збільшення кількості дрібних (до 49 жителів) та малих (50–99 жителів) сільських поселень супроводжується зростанням якісних відмінностей між ними і середніми (500–999 жителів), невеликими (100–299 і 300–499 жителів) та великими (людністю понад 1000 жителів) сільськими поселеннями.

Протягом 1996–2014 рр. у структурі поселень частка дрібних населених пунктів збільшилась майже на 6 %, малих – на 0,8 %. У системі сільського розселення дрібні та малі села переважають у північних і північно-східних регіонах України (у Чернігівській, Полтавській, Сумській та Харківській областях). На більшості території поширені середні і великі села. Значна концентрація населення спостерігається у великих селах – понад 50 % сільського населення України. Однак, тривала депопуляція та міграційний відтік молоді призводять до вимирання сіл, зумовлює зростання кількості сільських населених пунктів, які не мають населення і не зняті з обліку,

зокрема, у 2005 р. їх нараховувалось 215, у 2014 р. – 369. Збільшення кількості таких поселень унеможлиблює відновлення процесів їх самовідтворення за рахунок власного демографічного потенціалу, призводить до погіршення використання природних та матеріальних ресурсів певної території, формування депресивності їхнього розвитку.

На сучасному етапі суспільного розвитку практично кожне четверте українське село перебуває під загрозою зникнення.

“Соціальний субстрат” сільського життя є носієм таких важливих характеристик як потреби (інтереси, орієнтації, позиції), здібності (ресурси, резерви, кадровий потенціал, професійна структура), діяльність (функції людей в системі сільського поселення), соціальні відносини сільських жителів у всіх їх видах, соціальні інститути (установи, організації, партії, заклади, підприємства). Вся ця сукупність і визначається як сільський соціум.

Сільський соціум історично складається на ґрунті патріархальної землеробської общини у процесі розвитку землеробства, скотарства, рибальства, мисливства, збиральництва та інших способів господарської діяльності. Він характеризується безпосередністю контактів селян, пріоритетністю неформальних відносин перед формальними, генетичною причетністю до загальної долі общини, громади, роду, племені. Усі члени сільської спільноти знають один одного ще з діда-прадіда, а тому пов’язані між собою мораллю відвертості як у дружбі, так і у ворогуванні й горі. Природна циклічність сільського життя, однакова залежність усіх від кліматичних умов існування, спільність потреб у веденні домашнього господарства та організації сільськогосподарського виробництва породжують особливий соціальний тип селянина, котрий є носієм величезного потенціалу душевної щирості - найсуттєвішої психоморальної риси сільського соціуму.

Органічна укоріненість представників сільського соціуму у сільське буття, натуральний спосіб природокористування формують у них традиціоналістичну етику здорового глузду, особливу психологію господаря-годувальника, котрий дбає не тільки про збереження власної сім’ї, а й про державу і суспільство.

Мала щільність сільського розселення, органічний зв’язок з природним середовищем, більша роль праці у особистому селянському господарстві, менш розвинене громадське обслуговування надають своєрідності образу життя на селі.

Основна відмінність сільського образу життя від міського:

- менш розвинена праця в суспільному виробництві;
- її відставання з механізації та енергоозброєності;
- слабка диференціація сфер прикладення праці;
- менше різноманіття робочих місць і малі можливості для вибору;
- підпорядкованість праці ритмам і циклам природи;
- нерівномірність трудової зайнятості;
- більш важкі умови праці.

Для сільського образу життя також характерні:

- обов'язковість та трудомісткість праці в домашньому підсобному господарстві;
 - мала різноманітність видів дозвілля;
 - слабка трудова мобільність;
 - підпорядкованість праці ритмам природи, нерівномірність трудової зайнятості;
 - тісне поєднання праці та побуту;
 - різноманітний демографічний склад територіальних груп;
- трудомісткість праці у домашньому та особистому підсобному господарстві;
- сильний неформальний соціальний контроль, велике значення місцевих авторитетів;
 - менш напружений ритм життя, простіші форми спілкування, ніж у місті;
 - дисперсність розселення (розкиданість як самих сільських населених пунктів, так і індивідуальних осель у них).

Специфічними є і міжособистісні відносини в селі. Тут переважають соціально- і національно-гомогенні сім'ї, відсутня анонімність спілкування, соціальні ролі формалізовані слабо. Велике значення мають сильний соціальний контроль спільноти над поведінкою людей, традиції, звичаї, місцеві авторитети. Ритм життя на селі менш напружений у порівнянні з містом, людина відчуває менші психологічні навантаження, тут більш прості форми спілкування.

У селі, на відміну від міста, традиційно відсутні дуже багаті і дуже бідні. Сільське населення відрізняється від міського:

- особливим укладом, родом і характером занять;
- рівнем кваліфікації праці (у робітників села він нижчий за рівень кваліфікації праці міських робітників);
- комфортністю життя, типом мислення, стабільністю норм і цінностей;
- мінімальним рівнем заробітної плати та пенсійного забезпечення, системою пільг за стаж роботи, нормами забезпечення продовольчими і промисловими товарами, розміром коштів, що виділяються з бюджету на розвиток інфраструктури, та іншими ознаками.

Контрольні питання.

1. Які види сільських поселень можна виділити за ознакою чисельності, зайнятості та міграційного руху населення?
2. Якими рисами характеризується сільський соціум?
3. Чому соціально-поселенська структура села мінлива і рухома по суті?

ТЕМА 8

СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ СУЧАСНОГО СЕЛЯНСТВА

План

1. Формування соціальної структури села
2. Соціально-класова структура на селі
3. Типи сільських підприємств
4. Соціальні групи селян за показником зайнятості

1. Формування соціальної структури села

Зміни, яких зазнала в 1990 - 2000-х роках сільська соціальна структура, відбилися на всіх соціальних групах сільського населення. Одним з найбільш неоднозначних соціальних процесів цього часу став розпад класу колгоспного селянства. На даний час сільськогосподарське виробництво на Україні ґрунтується на різних типах власності: державної, муніципальної; приватної (індивідуальної, спільної сумісної та спільної часткової). Стала більше враховуватися двоїста соціально-економічна природа селянина, який з одного боку, може бути власником, а з іншого - трудящим. Ця особливість селянства ріднить його з іншими соціальними групами - підприємцями, робітниками.

На селі багатоманітність нових соціальних утворень («підприємець», «найманий робітник», «менеджер» і т. д.) дещо менше, але і там відбувається внутрішня диференціація. Сучасна сільська дійсність являють новий соціальний портрет селянства.

Для того щоб осмислити трансформацію селянства, необхідно пригадати його деякі основні характеристики, які дозволяють виділити селянство з інших соціальних груп.

По-перше, селянство, відрізняється від інших соціальних груп характером своєї господарської діяльності. Його основним заняттям є землеробство, тобто, виробництво сільськогосподарської продукції.

По-друге, селянству притаманний особливий соціопросторовий і соціокультурний вимір, оскільки селянство локалізовано в сільській місцевості, воно протиставляє себе місту, зберігає культурні та побутові традиції, багато в чому втрачені міськими жителями, взагалі соціальними групами урбанізованого суспільства.

По-третє, селянство являє собою особливий соціальний клас, тобто воно відрізняється від інших великих соціальних утворень за місцем в системі суспільного виробництва, по відношенню до засобів виробництва.

Першою суттєвою рисою селянства здавна є виробництво сільськогосподарської продукції. Що стосується форми організації сільськогосподарської діяльності, то вона завжди мала конкретно-історичний характер, обумовлений типом суспільства, панівними в ньому громадськими відносинами. З ліквідацією радянської влади і соціалістичних відносин на селі

(як в місті і промисловості) відбулися кардинальні зміни. Після реорганізації колгоспів (фактичного розпуску), земля, що належала їм була поділена між колишніми колгоспниками на земельні паї.

Що стосується нових організаційно-правових форм сільськогосподарських підприємств, то вони в більшості представляли собою об'єднання власників земельних паїв в різних варіаціях.

Отже, на початковому етапі реорганізації (початок 90-х рр. ХХ ст.) на селі в основному утворювалися товариства з обмеженою відповідальністю. Пізніше стали активно формуватися сільськогосподарські виробничі кооперативи (середина 1990-х рр.), - по суті, аналогічні колишнім колгоспам. На початку ж 2000-х років знову широко стали поширюватися товариства з обмеженою відповідальністю. Сьогодні в Україні в аграрному секторі фахівці виділяють три основних категорії підприємств:

великі сільськогосподарські підприємства,
господарства населення,
селянські (фермерські) господарства.

Відповідно в них зайняті різні соціальні групи сільського населення.

2. Соціально-класова структура на селі

Соціально-класова структура на селі сучасними дослідниками характеризується наступним чином:

1) «новий селянський прошарок», що складається з незалежних дрібних приватних земельних власників;

2) «нове колгоспне селянство», що складається з колишніх державних сільськогосподарських робітників і колгоспників, які добровільно об'єдналися на основі середньої і великої колективної земельної власності для спільної праці та розподілу часток;

3) сільськогосподарські підприємці (фермери, орендарі і т. ін.);

4) сільськогосподарські наймані працівники, зайняті в приватному секторі.

Доповнюючи цю класифікацію соціально-класової структури сучасного селянства, в ньому можна виділити ряд таких соціальних груп:

1) працівники сільськогосподарських підприємств (капіталістичного типу);

2) працівники сільськогосподарських підприємств (некапіталістичного типу);

3) фермери;

4) «самозайняті» (ті, що ведуть домашнє господарство з використанням виробленої продукції всередині родини);

5) «самозайняті» (ті, що ведуть домашнє господарство з метою реалізації продукції на ринку). Вище наведена класифікація належить відомому досліднику В.В. Паціорковському, яким було запропоновано нову типологію

сільськогосподарських підприємств, засновану на їх функціях в сучасному аграрному виробництві.

3. Типи сільських підприємств

В. В. Паціорковський виділяє дві великі групи сільгосппідприємств: «капіталістичні» і «псевдокапіталістичні». До першої групи належать: агрохолдинги, часткові підприємства, фермерські господарства та товарні домогосподарства. В цілому це ті види господарств, які змогли пристосуватися до ринкових умов. До другої групи - «псевдокапіталістичних» підприємств - належать так звані «консенсусні» і «змішані» колективні підприємства, дрібнотоварні і споживчі домогосподарства, не орієнтовані на ринкову економіку.

Так, агрохолдинги представляють із себе великі структури, які з комплексу підприємств, виробляють, переробляють та реалізують сільськогосподарську продукцію. У розряд «пайових підприємств» входять колективні підприємства різних видів: АТ, ЗАТ, ТОВ, ТОВ й СПК, які були організовані на базі колишніх колгоспів і радгоспів. В них принцип часткової приватної власності послідовно реалізований по всій вертикалі виробництва, від окремих виконавців до апарату управління. Фермерські господарства, ототожнюються в офіційних джерелах з селянськими, являють собою відокремлені приватні господарства, метою яких є підприємницька, по суті, діяльність.

Наступний вид підприємств «капіталістичної» групи - це так зване «товарне домогосподарство», яке має на увазі звичайне дрібнотоварне виробництво, що організовується на невеликих подвір'ях громадян.

Залежно від поєднання цих ознак можна виділити наступні групи сільськогосподарських підприємств та працюючих в них виробників:

- капіталістичні господарства нових організаційно - правових форм, метою яких є велике сільськогосподарське виробництво. Вони зазвичай володіють великими матеріальними ресурсами, широко використовують ринкові методи організації виробництва. працівники цих підприємств - представники групи працівників сільгосппідприємств (капіталістичного типу);

- колективні господарства, метою яких також є велике сільськогосподарське виробництво. Вони володіють значними матеріальними ресурсами, поєднують у своїй діяльності використання ринкових і соціалістичних методів організації виробництва. У соціальному плані зайняті відносяться до групи працівників сільсько-господарських підприємств;

- фермерські господарства, метою яких є сільськогосподарське виробництво. Вони володіють різними за обсягом матеріальними ресурсами, використовують ринкові методи керівництва та організації виробництва. Представники цих господарств входять в соціальну групу фермерів;

- «сімейні господарства», оформлені як ОПГ. Їх метою є сільськогосподарське виробництво, яке є основним заняттям членів родини.

Ресурси цих господарств обмежені землею і працею членів сім'ї, але господарства використовують ресурси колективних господарств, неформальні канали. Організація виробництва - змішана. Члени цих сімейних господарств входять в групу «самозайнятих», орієнтованих на ринок. Сільськогосподарське виробництво часто є вторинним по виду зайнятості членів сім'ї, Діяльність членів цієї групи дозволяє віднести їх до групи «самозайнятих», орієнтованих на внутрішньосімейне споживання.

4. Соціальні групи селян за показником зайнятості

Розглянемо особливості кожної з названих соціальних груп сільського населення, які багато в чому обумовлені специфікою підприємств, в яких вони працюють.

Перша соціальна група, як було зазначено вище, - це працівники сільськогосподарських підприємств, базою для формування даної соціальної групи стало колгоспне селянство. Особливість же інституціоналізації цієї соціальної групи полягає в тому, що, порівняно з іншими соціальними утвореннями, вона глибше включена в ринкові відносини. Саме це визначає більш глибокі зміни соціальної природи її представників.

Соціально-психологічний портрет представників названої соціальної групи містить риси, які свідчать про те, що їх система цінностей - нова для нашого суспільства. Вона включає в себе норми капіталістичного суспільства: досягнення особистих цілей, конкуренцію та ін. Сучасні дослідники, вивчаючи провідні тенденції в розвитку української соціальної структури в пострадянський час, відзначають, що модифікаційні процеси цього періоду привели до реального виникнення нових класово-соціальних спільнот: власників і найманих працівників. Останні становлять в Україні, як в інших країнах світу, основну частину населення, диференційовану по секторам зайнятості, професійної та галузевої належності, регіону проживання. Для прикладу, на даний час в Центральному регіоні (Вінницька, Черкаська, Кіровоградська та Дніпропетровська області) країни працівники сільськогосподарських підприємств складаються із пайових власників, частина - працює на основі трудового договору за наймом. Наростання тенденції на більш чіткий розподіл цієї групи на власників і найманих працівників тягне за собою надалі нові структурні зміни.

Друга соціальна група – це працівники, зайняті в сільськогосподарських підприємствах групи – колишні члени колгоспів і радгоспів. У них відносно невисокий освітній рівень. Особисті та професійні якості членів господарств є для представників цієї соціальної групи важливішими, ніж економічні і юридичні закони, раціональна організація виробництва. Включеність в ринок у сільськогосподарських працівників підприємств «некапіталістичного типу» значно нижче, ніж у представників першої групи, що відбивається на їх соціально-психологічному портреті. Важке пристосування до сучасних умов

спричинило у представників названої групи досить низьку задоволеність життям і песимістичне ставлення до майбутнього.

Третя група, що входить до складу сучасних сільськогосподарських виробників - це фермери. Фермери неоднорідні всередині своєї групи, це відобразилося, зокрема, в класифікації фермерів:

1) «фермер-купець», тобто, власник земельної ділянки, який самостійно не обробляє землю, а застосовує або найману працю, або здає землю в оренду;

2) «фермер-селянин», в якому поєднуються власник і працюючий. Маючи невелику ділянку землі (30-40 гектарів), складену із земельних паїв родичів, такий фермер обробляє його силами своєї сім'ї, має в своєму господарстві багато худоби;

3) «номенклатурний фермер», тобто, власник земельного паю, який не має на нього офіційного права. Зазвичай це – чиновник місцевої адміністрації, який оформив у власність землю через підставних осіб або родичів і створює їм, використовуючи своє службове становище, сприятливі умови для отримання кредитів, техніки та збуту продукції;

4) «фермер-найманець» - тобто, людина, що не займається сільським господарством в цілому для отримання продукції, а здає в оренду сільськогосподарську техніку, що працює за наймом на вигідних умовах (до 30 відсотків врожаю і т.ін.);

5) «фермер-капіталіст» - це сільський підприємець, цілеспрямовано займається своїм господарством, поступово розширює своє виробництво, земельні площі і т.д. Діяльність фермерів-капіталістів часто починається з переробки сільгосппродукції, а потім розвивається у виробництві на власних (або орендованих) землях.

Соціологи пояснюють диференціацію всередині групи фермерів відсутністю єдиних цілей у створенні фермерського господарства, неоднаковими орієнтаціями на методи виробництва сільськогосподарської продукції, відмінностями в стилі життя, ціннісних орієнтаціях. Однак в цілому поява фермерства, на думку деяких дослідників, свідчить про «зміну парадигми організації соціального життя», переході від «соціалістичної» інтеграції людей до інтеграції ринкового типу, з поворотом в сторону демократичних цінностей.

Ще однією важливою особливістю фермерства є те, що, на відміну від інших соціальних груп сільського населення, зайнятих в аграрній сфері, воно володіє більш широкою соціальною базою формування. Частина фермерів - це не лише колишні колгоспники. Серед них є вихідці з міста, колишні робітники і службовці. Як правило, такий контингент фермерів має і більш високий освітній рівень. В силу характеру своєї діяльності та освіти фермери приділяють більше уваги правовій базі з своєї господарської діяльності, раціональної організації праці, ніж представники інших, соціальних груп. Фермери, які зберегли свої господарства протягом соціально-економічних останніх десяти - п'ятнадцяти років, демонструють найбільшу впевненість в майбутньому країни і українського села, а також задоволеність від своєї роботи. Фермери, що займаються прибутковим господарством, як правило, орієнтовані

на напружену працю, а також високі доходи, рівень життя, якнайповніше задоволення своїх потреб. Розвиток фермерства в пострадянській Україні показало, що прихід в фермерство для багатьох людей був обумовлений вірою в демократичні ідеали. Тому певна частина фермерства, на відміну від інших соціальних груп, підтримує «егалітарно-демократичний» стиль життя. Порівнюючи динаміку чисельності працівників у фермерському господарстві із 2000 - го по 2013 рік спостерігаємо збільшення кількості працівників у 0,5 раза, хоча 2005 рік демонструє найбільшу кількість – 133634 працівників.

Четверта група - це так звані «самозайняті», провідні товарні господарства. Їх число офіційно не зареєстровано, тому що вони зазвичай функціонують на базі особистих підсобних господарств. При відсутності стабільної роботи багатьох селян спіткав такий негативний наслідок, як зростаюча бідність сільського населення. Єдиним порятунком для сільського населення продовжувало залишатися ОПГ (особисте підсобне господарство). Проте останнє за відсутності офіційного статусу не забезпечувало населенню необхідних соціальних гарантій. Навіть Закон «Про особисті підсобні господарства населення», який звільнив селян від податків, не забезпечував їм правового соціального захисту. Оскільки соціально-економічна значимість ОПГ в існуванні і розвитку селянських господарств надзвичайно важливі, зупинимося на цьому питанні детальніше. Насамперед розглянемо питання про відмінності особистого підсобного і селянського (у власному розумінні) господарств. Серед основних відмінностей цих господарств фахівці виділяють такі: право на землю, обсяги землекористування, використання земельної ділянки, рівень товарності, зайнятість власника ділянки. Подібність ОПГ та дрібного фермерського господарства полягає в низькому рівні продуктивності праці, незначному трудовому резерві, в їх напівнатуральному характері.

Разом з тим, крім негативного аспекту, зайнятість сільського населення в ОПГ впливає на розвиток деяких позитивних тенденцій: ОПГ сприяє набуттю навичок економічного та ефективного господарювання на землі; ОПГ формує у сільського населення такі нові соціальні якості як діловитість, підприємливість, самостійність прийняття господарських рішень і повна економічна відповідальність за результати своєї роботи. Саме ці якості сприяють розвитку нових економічних відносин і необхідні при переході до ринкової економіки. Особливої уваги заслуговує також та частина населення сучасного села, що не реєструє зайнятість. Її зайнятість пов'язана з існуванням в сучасному селі так званого «чорного ринку» робочої сили. Дослідники зазначають, що цей «чорний ринок» влаштовує і роботодавців - фермерів і підприємців, і населення. Для перших він вигідний, тому що, дозволяє економити на соціальних відрахуваннях, на оплаті чорноробів; дає можливість більш економічно використовувати дорожу кваліфіковану робочу силу; дозволяє використовувати дешеву працю на сільгосподарських роботах, що вигідніше, ніж застосування дорогих гербіцидів і техніки; дозволяє швидко набирати працівників, нехай і гіршої якості, в моменти, коли потрібно багато праці, і без особливих проблем замінювати одних працівників іншими.

Що стосується працівників, то їх це теж по-своєму задовольняє, оскільки тут оплата здійснюється готівкою та щоденно, таким чином, вирішується проблема одномоментного виживання. До того ж на таку роботу можна виходити, а можна і не виходити - це ніша виживання для працівників з низькою кваліфікацією і дисципліною. Коротше кажучи, сьогоднішня ситуація на селі така, що неформальна зайнятість дозволяє селянам «виживати», але не більше, бо не піднімає загальний рівень добробуту сільського населення.

П'ята група - «самозайняті», що займаються господарством для використання сільськогосподарської продукції всередині сім'ї. Їх чисельність складно визначити в силу тих причин, які вказувалися при описі попередньої групи, але очевидно, що це - найчисленніша соціальна група в складі сучасного сільського населення України. Дана соціальна група орієнтована на натуральне і напівнатуральне господарство, яке здійснюється силами родини. Так як діяльність представників цієї соціальної групи обмежена сімейними рамками, то їх діяльність досить автономна, не включена в народне господарство. Однак важливість сільськогосподарської діяльності для самого населення, підтримки його життя звертає увагу на цю соціальну групу. Сімейний характер відносин обумовлює збереження деяких традиційних рис у системі цінностей даної групи, далекій від норм буржуазного суспільства. При цьому низький рівень життя та споживання спричинив низьку задоволеність життям у членів цієї групи. У членів цієї групи несумісні життєві цілі та засоби їх досягнення. Отже, розглянуті вище групи сучасного селянства можна вважати його особливими соціальними типами. Це означає, що селянство сучасного села перестало бути єдиним і монолітним по своїй соціальній природі, як це було за радянських часів. Диференціюючись на окремі специфічні типи, воно проте має ряд спільних рис, притаманних селянству взагалі.

Свідомість українського селянина в ХХ – ХХІ ст. неодноразово піддавалася соціально - економічній трансформації суспільства в цілому. Якщо в період соціалістичної культурної революції традиційна свідомість селянства довго чинила опір новим формам організації праці та побуту, то свідомість сучасного сільського населення дуже важко адаптується до норм нового суспільства. Це пояснюється тим, що в людській свідомості в цілому і в селянському менталітеті, зокрема, довго зберігаються уявлення, сформовані під впливом попереднього соціального досвіду. Тому, коли відбувається руйнування колишніх громадських зв'язків, свідомість продовжує якийсь час транслювати усталені норми.

Контрольні питання

1. За якими підставами формується сучасна соціальна структура села?
2. Які типи фермерів виділяють сучасні науковці?
3. Чому неформальна зайнятість на селі сьогодні розвивається швидкими темпами?

ТЕМА 9 МЕНТАЛЬНИЙ ПРОСТІР СЕЛА

План

1. Формування ментальності селян
2. Духовні орієнтири існування українського селянства
- 3 Землеробство як засіб формуванні світогляду селян
4. Трансформації менталітету українського селянства

1. Формування ментальності селян

У вирі змін історичних епох чимало чинників впливало на ментальність селянства, інколи відбувалися її серйозні зміни. За доби Київської Русі селяни в своїй більшості втратили власність на землю. Землею стали володіти князі і князьки. Одним із таких зламів було те, що Золота Орда домагалася від українських селян абсолютної покори, за найменший непослух їх жорстоко карали. Деякі дослідники вважають, що саме з тих пір в свідомості українських селян закріпилися такі риси, як покірність, терпеливість. В Литовсько-Польську добу відбувалося поступове але неухильне закріпачення селян, що також залишило свій відбиток на їх ментальності.

В роки Української національної революції під проводом Б. Хмельницького селяни вели боротьбу за волю, за землю. Однак цього у більшості випадків не сталося. Реформи в Австро-Угорській імперії 1848 – 1849рр. та Російській імперії 1861 р. надали селянам особисту свободу, але не вирішили земельного питання так, як того хотіли селяни, а саме: отримати безкоштовно землю. Наступила чергова зневіра селян у щирості намірів влади.

На рубежі XIX – XX ст. селянство як соціум становило абсолютну більшість (понад 9/10) населення. Цілком слухним було ототожнення селян з усім українським народом. Стереотипи уявлень і тлумачень довколишнього світу, як і відповідні манери поведінки, здебільшого залишалися хліборобськими, а українську націю визначали як хліборобську не тільки в історичному, а й соціокультурному значенні. Високий рівень неписьменності (до 75%), низька мобільність (до 95% селян нікуди не їздили) сприяли консервації сутнісних ознак хліборобської ментальності, набутих ще в ранньому середньовіччі.

Столипінська аграрна реформа передбачала збільшення кількості селянських господарств, які мали мати землю у приватній власності. Задля реалізації цієї можливості сотні тисяч українських селян переселилися в інші регіони Російської імперії. Жорстокі реалії, з якими зустрілися там переселенці, призвели до того, що значна їх частина повернулася до місць їх попереднього проживання.. Таким чином, в своїй більшості вони втратили зв'язок зі своєю землею.

Роки Української революції стали для селян суцільним полем битви за землю, державність. Українська земля дала тоді тисячі героїв, які очолили ту боротьбу. Поразка Української революції сталася не по вині селян, вони не змирилися, а продовжили боротьбу в інших історичних умовах і іншими засобами.

Неп селяни УСРР сприйняли як перебудову, яка відкривала шлях до одноосібного господарювання на отриманій від держави у довічне користування землі. В кінці 1920-х років відбулось згортання непу і розпочалась політика колективізації, в ході якої українські селяни не тільки втратили землю, але й у насильницький спосіб було змінено форми господарювання: відбувся перехід від індивідуального до колективного (колгоспного) обробітку землі.

Разом з тим, модернізація аграрного сектору (перехід від традиційного аграрного до сучасного індустріального суспільства) призвів до змін стилю життя селян: почався прискорений процес розвитку писемності, технічної грамотності, проявились почуття людської гідності.

Перебудову середини 1980-х рр. і потім деколективізацію українські селяни сприйняли без особливого ентузіазму, з їхнього боку не було проявлено а ні протесту, а ні гучної підтримки цих нових явищ. Вони довірили свої долі владі, яка виступила ініціатором цього чергового зламу.

В узагальненому вигляді сутність соціально-економічних і політичних зламів репрезентують наступні напрями селянської суспільної трансформації: від монархічного світосприйняття через пошук свого місця в добу модернізації – до визначення своєї перспективи в ринковій економічній системі.

З огляду на це можна говорити, що менталітет українських селян не міг сформувався одразу в повній мірі. Він набувався селянами під впливом різних обставин і зі зміною останніх також змінювався. Умовно можна виокремити декілька окремих етапів у формуванні менталітету українських селян: доби Київської Русі та Золотої Орди; формування становості за часів Речі Посполитої; у пореформений період, який тривав аж до початку ХХ ст. ; в умовах революції і непу (1917 – кінець 1920-х рр.). З початку 1930-х рр. починаються глибокі трансформації в ментальності українського селянства, які будуть пов'язані з колективізацією. Тоді почався злам виробничих відносин на селі, що призвело до суттєвих змін в ментальності селян. Це буде менталітет колгоспного селянства. Він збережеться аж до початку 1990-х рр.

2. Духовні орієнтири існування українського селянства

З часів Київської Русі сформувалися такі риси менталітету селян, як бережливе, а до прийняття християнства обоюдолюбне ставлення до природи. В усякому разі збереження життя, майна і праця селян були в основі тогочасного світосприйняття. Ці ж обставини спонукали їх до взаємодопомоги, колективних дій в разі якоїсь біди чи її можливості. Ці риси характеру з особливою масштабністю проявились у неврожайні роки, боротьби з іноземними

загарбниками. Шанування старших, батьків також були важливими ознаками тогочасної ментальності селян.

Досить чітко вибудуваними були духовні орієнтири українського селянства. Знахарство, чари, народні вірування, повір'я, віра про втручання в їхнє життя інших сил, зокрема і природного походження – болотники, упирі, лісовики – ось далеко не повний перелік тих «небезпек», що підстерігали нашого селянина. Особливо шанобливе ставлення у селян було до лікарів-шептунів.

Українські землі розташовані на дотикку європейської з Заходу й азійської цивілізації – зі Сходу. В ранньому середньовіччі проникнення сусідніх народів на територію України було практично безперервним. Кочівники зі Сходу, прийшовши на наші землі, частково асимілювалися і таким чином не тільки перейняли культуру селян (виробничу), але й передавали місцевому населенню деякі свої звички, традиції.

В добу Київської Русі більш значимими були взаємовпливи з західними сусідами. З середини XIII ст. наші землі були завойовані монголо-татарами, які перебували тут більше ста років. Завойовники мали свій спосіб господарювання, побут, релігію, які були несумісні з традиціями українських селян.

На середину XIV ст. українці все ще не мали своєї держави. Сусідні литовці і поляки мали свою державність, що полегшувало реалізацію їхніх планів щодо проникнення на територію України. Відносно селян і землі вони проводили політику поступового закріпачення і позбавлення їх землі. Разом з тим, в веденні сільського господарства з'явилися нові типи (фільварки), використовувалася сила вітру, води в млинарстві. Було започатковано винокуріння тощо.

Позбавлення литовськими князями та польською шляхтою українських селян права на володіння землею, намагання їх особистого закріпачення призвели до того, що називається, «терпець увірвався». Упродовж XVI– XVII ст. чимало українських селян проявили хоробрість аж до аскетизму в боротьбі за свої інтереси, і перейшли в інший стан - козацтво.

Аграрна реформа 1861 р. в Російській імперії відкрила шлях до модернізації суспільних відносин. Оскільки, українські землі перебували в складі Російської держави, то селянство було позбавлене можливості самостійного курсу в такий відповідальний період. Діалогу субкультур практично не було. Було бажання російської влади змінити культуру українського селянства через запровадження російської державності. Однак українське село практично залишалося поза цим процесом. Зі свого боку великороси не сприйняли культуру українських селян. А кріпацтво, яке перейшло з попередньої доби, гальмувало потяг селян до самостійної господарської діяльності. Українські селяни не змогли адаптуватися до російської державності, вони не обіймали в ній жодних посад. Нашим селянам не дали можливості відчутти і сприйняти альтернативні способи діяльності, зокрема промислову, торгіву.

Не відбулося і суттєвого зближення українських і російських селян на побутовому рівні. Українці і росіяни рідко вступали в шлюби. В українській сім'ї мав місце культ хати, двору. В російській селянській сім'ї - це вважалося другорядним. В українських і російських селян було протилежним ставлення до держави. Росіяни, будучи титульною нацією, усвідомлювали відповідальність за свою державу. Українці, не маючи такого відчуття, намагалися жити за принципом «моя хата скраю», хоча окремі заможні селяни намагалися пристосуватися до влади, шукали для себе певної вигоди. В цілому селяни вірили в доброго царя, хотіли бачити в ньому свого заступника.

На територію України за своєю ініціативою, чи по запрошенню, поселялися колоністи. Вони запроваджували вирощування нових культур (льон, хміль), нові технології у сільгоспвиробництві (внесення органічних добрив) та ін. Усі ці агротехнології і новації переймали українські селяни зі значною вигодою для своїх господарств.

У пореформені роки українське селянство зберігало «етнічно-групову ідентичність», яка і у наступні десятиліття «не виступала основою для легітимізації політичних утворень». Процеси модернізації суспільства справляли на селянство лише косметичний вплив. Стримуючими факторами були неписьемність або ж малописьемність. Селянство залишається немов би само в собі аж до 20-х рр. ХХ ст.

Ще одним із негативних факторів була тривала бездержавність, яка вела українців до обрусіння, ополячення, румунізації та мадяризації. Усі сусідні держави намагалися доказати, що ми були їхньою складовою. Українцям було відмовлено у визначенні осібною етнонаціонального, а було дозволено найменуватися «малоросами», «південноросами». До того ж і адміністративно-територіальний поділ був відповідний: Південно-Західний край (Правобережна Україна), Новоросія (Південна Україна), Малоросія (Лівобережна Україна), Малопольща (Західна Україна).

Попри ось такі вкрай негативні явища українське селянство залишалося чи не єдиним носієм виразної етнічності, хоча регіональні відмінності мали тенденцію до поглиблення. І все це було упродовж всього ХІХ і початку ХХ ст.

3 Землеробство як засіб формуванні світогляду селян

Земля для українського селянина – це джерело достатку. Найзаповітнішою мрією селянина у пореформенний період було отримати надільну землю у власність, порівно і без викупу. Земля була мірилом при утворенні сім'ї, якій обов'язково дарували частку землі. Земельні суперечки в сім'ї чи між сім'ями вирішували на найавторитетнішому зібранні селян - сільських сходах. У селах великою повагою користувалися ті, хто дбав про землю, добре її обробляв. Господар – це звучало гордо, який «не по землі бродить, а за плугом ходить». І навпаки, була зневага до неробів, голоти. Втрата землі могла призвести до пияцтва, сварки в сім'ї і то була найбільша трагедія. «Крізь землю» бачили

державу, Бога. Землеробство було сутністю українського селянина, основним засобом існування і достатку.

Український селянин настільки «вріс в землю», що зовсім не сприймав підприємницької діяльності, вважав її чимось таким, що засвідчувало про нескромність і навіть аморальність такої людини. Земля цінувалася більше, ніж гроші. Тоді казали так: «Гроші круглі розкотяться, а хліб прогодує». Селяни використовували гроші переважно на купівлю землі, утримання кас взаємодопомоги (на випадок неврожаю), допомоги бідним, для створення притулків. Зайва копійка в сім'ї йшла на горілку, церкву, вчителя. Селяни неохоче позичали будь-кому гроші і самі не часто вдавалися до кредитних операцій. Більшість селян так і не стали клієнтами акціонерних банків, бо не розуміли, що то таке відсотки. В селах торгували росіяни, євреї. Українці не перейняли їхнього досвіду. Селяни аж до ХХ ст. були практично поза кооперативним рухом. Кооператорів вони вважали шахраями. Наприклад, на 7 млн. населення Волині було 5 кооперативів, а в Бельгії на 6 млн. осіб було 960 кооперативів.

Український селянин був переконаний в перевагах одноосібного господарювання, його можливостях гарантованого забезпечення сім'ї продуктами харчування і запобігання голоду. Причому землі мало бути стільки, скільки може обробити сім'я (плюс угіддя). Так само і тяглової сили мало бути рівно стільки, щоб обробити свою землю. І це вважалося вищим показником справедливості. І коли цей баланс порушувався, селяни вдавалися до самовільного захоплення земель. Лише велике бажання до збільшення земельного наділу призвело до використання селянами земельно-орендних відносин.

Отже, головним чинником, який впливав на формування ментальності українських селян було землеробство, яке здійснювалося на засадах одноосібного господарювання.

4. Трансформації менталітету українського селянства

Події 1902 – 1905 – 1907 рр. спонукали владу до руйнації общини, яку вона вважала гальмом на шляху до запровадження на селі товарно-грошових відносин. Колективістські традиції в селянській свідомості неухильно руйнувалися. Цей процес прискорювали і нові організації, що з'явилися на селі: кредитні установи, кооперативи, політичні партії тощо, котрі сприяли запровадженню серед членів громад нових правил поведінки.

Реформа П. Столипіна внесла корективи в родинні стосунки. Подвірне землеволодіння з колективної власності було перейменоване у індивідуальне. Родинне майно передавалося у розпорядження глави сім'ї, який не завжди по справедливості ділив ним своїх синів.

В початку Першої світової війни мало місце зростання політизації свідомості селян.

Аграрна революція, що відбувалася в роки Української революції, спричинила нову поведінку селян як то у виробничій сфері, суспільних взаємозв'язках. Перш за все вони стали більш рішучими у відстоюванні своїх інтересів і головним чином щодо вирішення земельного питання. Селянство залишалося вірним своїм вимогам: розподілити поміщицькі земля, зберегти самоуправління, зберігали повагу до релігії, місцевих і національних звичаїв.

Якщо в дореволюційний період селяни неохоче збиралися на сільській схід, то в добу революції було навпаки, адже там могли бути вирішені досить важливі для їхнього життя проблеми. Вони без будь-якого спротиву ставали членами волосних та сільських селянських комітетів. Хоча і в ті часи громада залишалася більш авторитетною силою на селі. Інтерес до набуття землі, зокрема за допомогою громади не тільки не зменшився, а, навпаки, зріс. В цьому була головна причина політизації свідомості та поведінки селян, яка особливо чітко проявилася під час сільських сходів.

Перша світова війна і революція 1917 р. видозмінювала менталітет та колективну психологію селянства, послабляла релігійні почуття, що проявилось у збільшенні числа тих селян, хто не відвідував церкву. Були випадки, коли священників проганяли з парафій.

В роки непу ставлення до селянина з боку радянської влади залежало від того, чи підтримував він її дії. Український селянин, який до непу вкрай негативно ставився до спекуляції, в силу об'єктивних обставин, що склалися, що називається «наступив собі на горло» і почав освоювати ази тієї невідомої і непритаманної йому роботи, відривався від такої любимої йому сільськогосподарської праці.

В добу радянського колективізованого села менталітет українського селянства суттєво змінився. На зміну індивідуальному господарюванню на землі настав спільний обробіток землі, що належала не індивідуальним господарям, а всьому селу. У свідомості селян все більше утверджувалися колективістські уяви: наш колгосп, наша земля, наша ферма, наш сад, наш став, наш клуб, наша школа тощо. Змінювалися і світоглядні уяви колгоспного селянина. Зі зростанням рівня освіти, а вона стала обов'язковою, зростав і культурний рівень селян. Влада неухильно намагалась обмежити роль релігії в житті селян. Це робилося шляхом закриття і руйнації церков, примусу працювати в релігійні свята, ускладнювалось здійснення селянами релігійних обрядів тощо.

Найсуттєвіші корективи в ментальність українського селянства внесло ХХ ст. злам традиційних форм господарювання, перехід від одноосібного до колективного призвів до того, що чимало із них втратили інтерес до землеробської праці, посилювався процес розселення.

Селянство відчувало великий дискомфорт від зламу його ментальності, прагнуло відродити звичаєві традиції. В радянську добу більшість ознак ментальності українського селянства, набутих в попередні століття, було втрачено. Найбільшою втратою стала проява байдужості до землі, землеробської праці. В кінці ХХ – на початку ХХІ ст. відбувся черговий злам у

господарюванні селян на землі – повернення до індивідуального сільгоспвиробництва. Не всі селяни виявилися готовими до такого повороту. Це з одного боку посилює розселення, а з іншого – почав формуватися прошарок нових землеробів, праця яких відбувається у великих сільгоспприємствах з використанням сучасної техніки і технологій. На жаль, у багатьох із нових аграріїв поки що не сформувалося шанобливе ставлення до землі. Для більшості із них головним є отримання надприбутку.

В умовах деколективізації має місце відродження деяких важливих елементів ментальності українського селянства, таких як повернення до одноосібного господарювання на землі, намагання розбагатіти, зберегти землю для нащадків. Новими рисами ментальності є також спроба поєднання роботи на землі та підприємницької діяльності, долучення до товарно-грошових відносин. У внутрішньому світі частини селянства відбуваються досить негативні процеси: знецінення значення освіти і культури, алкоголізм, небажання працювати тощо. Хочеться сподіватися, що ці негативні явища є результатом перехідної доби.

В кінці ХХ – початку ХХІ ст. в умовах деколективізації сільського господарства почали формуватися такі нові риси ментальності селян, як зростання рівня запитів (на автомобілі, побутову техніку, освіту). Несподіваним для багатьох став прояв особистої ініціативи (фермерство, індивідуальне ведення господарства). До негативних рис сучасного селянського життя можна віднести те, що в українському селі відбувається розпад сусідських зв'язків, обмеженим стає спілкування між селянами. Наслідками деколективізації стало також розшарування в селах на багатих і бідних, що практично унеможливає між ними спілкування на рівних.

Сучасна аграрна реформа проголосила деколективізацію і стала знаряддям подальшого розселення. Загальна «фермеризація» в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. призвела до падіння виробництва і соціального розшарування. Вона супроводжується «випаданням» із сільського господарства великої маси трудівників, котрі втрачають одночасно і землю, і роботу. Це є результат первісного капіталістичного нагромадження.

Контрольні питання.

1. Які чинники впливали на формування ментального простору селянства?
2. Назвіть найголовніші риси ментальності селян в наші дні. Наведіть приклади.
3. Як землеробство впливає на формування традицій і характеру селян?

ТЕМА 10 АКУТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СЕЛА

План

1. Демографічна криза у сільській місцевості
2. Зайнятість сільських жителів
3. Соціокультурні та інфраструктурні проблеми селян

1. Демографічна криза у сільській місцевості

Сучасні соціально-демографічні процеси сільської місцевості мають свої особливості, які зумовлені різними чинниками. Їх можна розділити на:

- історико-демографічні (сформовані попереднім демографічним розвитком сільських територій);
- соціально-економічні (особливості соціально-економічного стану села);
- історико-культурні (глибоко вкорінені традиції сільського побуту).

Наведені чинники часто діють не поодиноці, вони накладаються, тому формуються додаткові деструктивні впливи на процеси відтворення населення. Прикладами негативних чинників є такі процеси: інтенсивна міграція молоді, висока передчасна смертність чоловіків, що призвело до демографічної деградації сіл у більшості областей України.

Протягом кількох останніх десятиліть спостерігається стійка міграція сільського населення у місто. Мотиви її різноманітні: ширші можливості для працевлаштування, кращі побутові умови, задоволення культурних потреб. З другої половини 80-х років міграція сільського населення дещо стабілізувалася. У 90-х роках у зв'язку з погіршенням рівня життя міського населення намітився зворотний міграційний потік — з міста до села. Загалом українське село за останні 50 років внаслідок міграційних процесів втратило понад 10 млн. осіб, тобто щороку з села виїжджало 100 тис. осіб, внаслідок чого сільське населення не тільки зменшилось, а й значно постаріло. Особливо складна демографічна ситуація у Чернігівській, Хмельницькій, Житомирській, Київській, Вінницькій областях.

На сьогоднішній день велика частина сільських населених пунктів перебуває за межею демографічного самовідтворення, багато з них просто зникають. Починаючи з 1970-х років і до сьогодні в середньому за рік втрачалось 82 сільських населених пунктів, тобто кожні 4-5 днів зникає одне село.

Найбільш актуальними демографічними проблемами зараз є:

- депопуляція;
- високий рівень старіння населення;
- низька народжуваність;
- погіршення стану здоров'я і скорочення середньої тривалості життя;

- руйнування системи сільського розселення;
- деформація шлюбно-сімейних процесів та їх соціальні наслідки;
- відставання сільського населення за освітнім рівнем;
- міграційний вплив найбільш активної, інтелектуально і фізично розвиненої молоді та осіб середнього віку із сільської місцевості.

Сучасні вітчизняні вчені, досліджуючи сільські поселення, використовують термін “деградуючі і безлюдні поселення”. До деградуючих відносять поселення з часткою осіб пенсійного віку та інвалідів (далі – пенсіонерів) серед їх мешканців понад 50%, а в малих (до 200 осіб) – понад 40%.

До підгрупи вмираючих відносять поселення, що відповідають хоча б одному з трьох таких критеріїв: 1) частка пенсіонерів становить 65% і більше; 2) частка пенсіонерів становить понад 50% (у малих поселеннях людністю до 200 осіб – понад 40%, дене має дітей і підлітків до 16 років); 3) частка пенсіонерів становить понад 40% і кількість мешканців менша, ніж 50 осіб.

До підгрупи занепадаючих відносять деградуючі поселення, які не увійшли до підгрупи вмираючих, тобто поселення, що відповідають одночасно трьом таким критеріям: частка пенсіонерів становить понад 50–65% (у малих поселеннях людністю до 200 осіб – понад 40%; в них є діти і підлітки до 16 років; людність становить 50 осіб і більше). Державна допомога надається їм у менших розмірах порівняно з умираючими.

До безлюдних відносять села, що втратили постійних мешканців, але зберегли елементи середовища проживання. Вони можуть перебувати на адміністративному обліку або навіть бути зняті з нього. Кількість безлюдних сільських поселень, що не перебувають на обліку, можна визначити лише на місці – в кожному адміністративному районі.

На базі трьох категорій поселень (занепадаючих, вмираючих та безлюдних) пропонується визначити сільські адміністративні райони демографічної та поселенської кризи. До них відносять райони, в яких частка безлюдних і деградуючих поселень досягає 40% і більше, і ті, де коефіцієнт депопуляції (перевищення чисельності померлих над народженими з розрахунку на 1000 жителів) більший за 15.

2. Зайнятість сільських жителів

Невідповідність інтенсивності процесу вивільнення працівників та диверсифікації сфери зайнятості за місцем проживання обумовлюють розвиток сільських поселень як середовища, в якому ускладнена реалізація можливостей трудового потенціалу села. Нерозвиненість зайнятості формує низькі трудові доходи сільського населення, що негативно позначається на отриманні якісних соціальних послуг, розвитку власних професійних, інтелектуальних та творчих здібностей, а також на створенні комфортних житлово-побутових умов проживання. Перспективний розвиток сфери зайнятості сільських поселень

передбачає формування в їхніх межах ефективної системи соціально-трудова відносин через поєднання інтересів людини, соціальних груп та держави.

Стан сільського ринку праці характеризується загостренням проблем зайнятості та безробіття, низьким професійно-кваліфікаційним рівнем незайнятих осіб, відсутністю нових робочих місць для селян. Ці та інші факти становлять загрозу продовольчій безпеці країни, демографічному відтворенню селянства, створюють соціальну напругу на селі.

Занепад сільської соціальної інфраструктури, відсутність робочих місць, елементарних культурно-побутових умов життя селян, низький розвиток сільських територій, недостатні умови для розвитку підприємництва на селі, сприяють відтоку сільського населення, особливо молоді, до міст і за кордон заради більш престижних заробітків та в пошуках кращої долі. Обмеженість виробничої сфери села сільським господарством, низький розвиток різних видів несільськогосподарської діяльності призводять до неможливості працевлаштування осіб, вивільнюваних із сільського господарства, без зміни місця проживання, а отже, сприяють обезлюдненню сільських територій.

Значні проблеми свого розвитку відчувають новостворені сільськогосподарські підприємства. Головна з них полягає у тому, що ці агроформування виявились нездатними створити достатню кількість робочих місць, забезпечити належну зайнятість та гідну заробітну плату селян. Це зумовлено самою природою діяльності таких приватних агроформувань. Їх засновники мають одну головну мету – забезпечити якомога більший прибуток від своєї діяльності. Інших зобов'язань, і в першу чергу, надання робочих місць, забезпечення гідних доходів, вирішення питань соціальної інфраструктури села (будівництва житла, доріг, надання різних послуг) тощо, вони на себе не беруть. І це все відповідає чинному законодавству України. Орендуючи землю, керівники агропідприємств не несуть відповідальності за стан та напрями її використання. Не вагаючись, підприємства скорочують обсяги трудомісткої та низькорентабельної сільськогосподарської продукції (тваринництва, птахівництва, овочівництва, садівництва тощо), оскільки виробляти її не вигідно, тому, що це призводить до зменшення прибутків, збільшення зарплатомісткості продукції, необхідності додаткових відрахувань до фондів соціального страхування, а отже, зростання собівартості продукції.

Внаслідок звуження місткості сфери зайнятості сільського населення у 2014 р. із 571,8 тис. безробітних із числа сільських мешканців 112,6 тис. або 19,7 % становили працівники сільського господарства, для працевлаштування яких існувало лише 1640 вільних робочих місць.

Інша справа, коли підприємство займається тільки рослинництвом. Типовим явищем є факти, коли взявши земельні паї в оренду, підприємці-орендарі тимчасово доставляють в село власну техніку, наймають механізаторів з інших населених пунктів, які обробляють землю. Навіть охоронців наймають з міст. Селяни - орендодавці ж участі в цих операціях майже не приймають. Отже, село та його мешканці залишаються, так би мовити, поза виробничими

процесами. І як результат - відсутність робочих місць, занепад сільської соціальної інфраструктури.

Актуальною є і соціальна сторона проблеми сільської зайнятості. Адже відсутність суб'єктів господарювання та робочих місць – це тільки половина проблеми. Друга половина полягає у занепаді українського села, а отже відсутності умов пристойного життя селян. Якщо навіть уявити, що робочі місця в сільській місцевості з'являться, то навряд чи вони приваблюватимуть мешканців села.

Низька місткість ринку праці у сільських населених пунктах обумовлює необхідність пошуку роботи не за місцем проживання та фінансових витрат, пов'язаних з цим: на транспорт, житло, додаткові витрати на харчування. Як наслідок, сільське середовище проживання оцінюється як нездатне забезпечити засобами до існування, що впливає на міграційні та репродуктивні настанови сільського населення. Підсилюються або послаблюються ці тенденції в зв'язку зі ступенем розвиненості транспортної інфраструктури, близькістю до альтернативних ринків праці та вичерпності їх потенціалу. В Україні 54,9 % сільського населення працює за межами сільських населених пунктів, в тому числі 42,9 % працює в містах, смт та за кордоном.

Справедливості зазначимо, що існує чимало прикладів, коли окремі сільськогосподарські підприємства дійсно дбають про соціальні проблеми села, забезпечують зайнятість та гідну оплату праці, розвиток соціальної сфери села.

Поступова руйнація протягом тривалого часу сфери зайнятості за місцем проживання сільського населення обумовила її деформалізацію шляхом надмірного зростання зайнятості сільського населення країни лише в особистих селянських господарствах – у 2,9 рази протягом 1996–2014 рр.

Вузькість сільського ринку праці України та його значна деформалізація обумовлює зменшення можливостей реалізації сільським населенням освітньо-кваліфікаційного потенціалу та, як наслідок, декваліфікацію трудового потенціалу сільських населених пунктів, про що свідчать особливості зайнятості населення за освітою та статусом зайнятості:

- частка осіб з повною вищою освітою, зайнятих у неформальному секторі економіки, у сільських поселеннях у чотири рази більша, ніж у містах;
- частка безкоштовно працюючих членів сім'ї, у статусній структурі зайнятості у вісім разів перевищує аналогічний показник міських поселень;
- у структурі професійних груп зайнятості найпростіші професії становлять майже половину всіх зайнятих (у містах 10,5 %);
- питома вага професіоналів у професійно-кваліфікаційній структурі сільського населення у три, а фахівців – у два рази нижча, ніж у містах.

Серйозною соціальною проблемою в сільській місцевості є також створення нових робочих місць за рахунок підтримки процесу формування обслуговуючих кооперативів і приватних підприємств, які здійснюватимуть заготівлю, переробку і збут сільськогосподарської продукції, виготовлятимуть вироби народних промислів з місцевої сировини; розвиток малого та

середнього бізнесу несільськогосподарських видів, у тому числі сільського зеленого туризму; створення філій великих підприємств .

У сільській місцевості дедалі популярнішими стають фрілансери, ними можуть бути ІТфахівці, маркетологи, рекламисти, консультанти. У світі фрілансінг цінують за гнучкий графік роботи, відсутність прив'язки до офісу, можливість вирішувати справи у зручний час. Ці види діяльності активно розвиваються в тих населених пунктах, де існує доступ до сучасних інформаційних і комунікаційних технологій, функціонують широкосмугові комп'ютерні мережі Інтернет. Там розвиваються галузі нової економіки, пов'язані з фінансовою, консультативною, дослідницькою діяльністю тощо.

3. Соціокультурні та інфраструктурні проблеми селян

У сільській місцевості відбувається процес руйнації та закриття об'єктів соціальної інфраструктури, зокрема клубних закладів, бібліотек, кіноустановок, лікарень, підприємств торгівлі та побутового обслуговування. Внаслідок цього з більшості позицій рівень забезпеченості жителів сільської місцевості закладами соціальної сфери не відповідає діючим нормативам. Сучасний рівень існування селян зводиться до елементарного виживання: облаштування сільських поселень погіршилося, суттєво знизилась обсяги будівництва об'єктів житлового призначення та доріг з твердим покриттям.

Нині зменшилася купівельна спроможність населення та погіршилася структура грошових витрат. Наприклад, у структурі витрат кошти, які направляються сільськими жителями на охорону здоров'я (у розрахунку на 1 домогосподарство), більші, ніж у міських, – у середньому за місяць вони становлять, відповідно, 3,7% і 3,1%. Водночас щодо коштів на відпочинок і культуру спостерігається протилежна картина – міські домогосподарства виділяють 2,4%, а сільські – 1,1%; на освіту – відповідно, 1,6% і 1%.

У сільській місцевості 81,5% грошових ресурсів становлять споживчі витрати, з них 44% – на продукти харчування та безалкогольні напої. Це у 2-3 рази більше, ніж у країнах Західної Європи, Японії чи США. Водночас споживання цінних продуктів харчування ще залишається не тільки недостатнім, а й набагато меншим, ніж у містах.

Особливо погіршується ситуація на селі у зв'язку з оптимізацією мережі освітніх закладів, реформуванням системи охорони здоров'я тощо. Нині половина сільських населених пунктів не мають об'єктів соціально-культурної сфери, зокрема, у 52% немає шкіл, у 34% – медичних закладів, у більш як 50% – дошкільних навчальних закладів, у 43% – клубів і будинків культури. Від 25% до 33% об'єктів соціально-культурного призначення на селі потребують капітального ремонту. Майже кожний четвертий житловий будинок побудовано ще в довоєнний час.

Щоправда, останнім часом у сфері освіти практично в усіх регіонах розширюється мережа дошкільних навчальних закладів, проте в сільській місцевості їх кількість становить тільки 74% від рівня 1990 р., а кількість місць

у них – усього 53%. Така сама ситуація спостерігається з кількістю дітей у цих закладах; ними охоплено значно менше дітей (на 7%), ніж це було у 1990 р.; за кількістю дітей у розрахунку на 100 місць ці показники практично зрівнялись.

У сільській місцевості порівняно з містами вищими є тільки ті показники, які характеризують забезпеченість населення житлом; у розрахунку на 1 жителя різниця становить 22,4%. Водночас у регіональному розрізі цей показник коливається від 17,9 м² (АР Крим) до 41,3 м² (Київська область); у середньому по Україні – 26,8 м².

Проте ці цифри аж ніяк не говорять про якість житлово-комунального обслуговування. Комунальна сфера села, особливо останнім часом, зазнала суттєвих змін. Необхідність оновлення житлового фонду на селі, поліпшення забезпечення житла сучасними засобами зв'язку, тепло, електро, газу та водопостачання, водовідведення, посилення уваги до благоустрою сільських територій з урахуванням нових стандартів їх забудови.

У 6,7 тис. сільських населених пунктів із числом жителів 2,2 млн осіб відсутні дороги з твердим покриттям, причому 661 сільський населений пункт знаходився від таких доріг на відстані більше 10 км. Твердим покриттям забезпечено 47,8% сільських вулиць, а освітленням - лише 22,0% із них.

Відсутність необхідного комунального обладнання в житлових будинках негативно позначається також на стані здоров'я сільських жителів, яке завжди було провідним критерієм розвитку суспільства, адже його високий рівень є основою економічного та соціального добробуту в державі, запорукою безпеки і прогресу. Нині вкрай незадовільним на селі залишається, наприклад, медичне обслуговування населення. Медична допомога і медичне обслуговування сільських жителів базуються на основних принципах організації охорони здоров'я в цілому, проте ті принципи, на яких можна будувати систему охорони здоров'я в містах, не завжди доцільно використовувати в сільській місцевості. На можливість отримати медичну допомогу тут впливають: відстань, на якій знаходиться медичний заклад від місця проживання пацієнтів, наявність у медичному закладі необхідних фахівців тощо.

Останнім часом, як засвідчує статистика, ситуація в житловому будівництві та будівництві об'єктів соціально-культурного призначення на селі дещо поліпшується. Так, кількість уведеної в експлуатацію загальної площі житла в розрахунку на 1000 осіб у 2011 р. зросла проти 2000 р. у 2,2 раза. Якщо, скажімо, в загальному обсягу введення в експлуатацію загальноосвітніх навчальних закладів у 1995 р. сільські заклади становили 32,7%, то в 2011 р. їх було більше 45%, чого не скажеш про будівництво на селі лікувальних (відповідно, 11,7% і 2,7%) та амбулаторно-поліклінічних закладів (відповідно, 19,8% і 9,1%) *. Разом з тим з кожним роком збільшується кількість сільських об'єктів соціальної сфери, в яких необхідно зробити капітальний ремонт. Нині його потребують близько 30% шкільних і клубних приміщень, а також кожний четвертий дошкільний навчальний і медичний заклад. Іншими словами, значна частина об'єктів соціальної сфери села розташовується у приміщеннях, які не відповідають необхідним вимогам.

Водночас реформи загострили соціальні проблеми на селі, пов'язані з майновою диференціацією, недостатньою адаптованістю значної кількості сільського населення до нових економічних умов, з появою синдрому соціальної невпевненості. З комерціалізацією вищої освіти важчим став доступ вихідців із села до вузівських аудиторій, що негативно позначається на його соціально-психологічному самопочутті, а також на його перспективах.

В Україні загалом і в сільській місцевості зокрема провідне місце за кількістю займають бібліотеки – 19,3 та 14,7 тис. Дещо менша кількість клубних закладів – 18,5 та 16,4 тис. відповідно. Найменше розповсюдження отримали демонстратори фільмів, кількість яких у країні протягом 2008-2011 років становила лише 2,2 тис., у т. ч. в сільській місцевості – 1,6 тис. одиниць. Загалом спостерігається тенденція до скорочення кількості закладів культури всіх видів та збільшення питомої їх ваги в сільській місцевості. Так частка бібліотек, розташованих у сільських населених пунктах, становила 76,2%, демонстраторів фільмів – 72,7%, а клубних закладів досягла значення в 88,6%. Таким чином, за кількістю основна частина закладів культури знаходиться в сільській місцевості.

Не відповідає сучасним вимогам матеріально-технічна база культурних установ через низький платоспроможний рівень селян, у більшості з них втрачено інтерес до існуючих форм проведення дозвілля й відпочинку. У зв'язку з цим, а в основному через відсутність необхідного фінансування, почався процес скорочення мережі клубів, будинків культури, бібліотек і кіноустановок. Порівняно з 2005 роком кількість населених пунктів, на території яких знаходилися клуби й будинки культури, бібліотеки, кіноустановки, зменшилася - відповідно на 1,3, 2,8% і майже в три рази. Серед усіх сільських населених пунктів не мають клубів та будинків культури 42,3%, бібліотек 49,1%. Крім того, потребують капітального ремонту 40,2% клубів і будинків культури, 22,9 - бібліотек, 19,2 - кіноустановок, відповідно 4,5; 1,2 і 1,2% знаходяться в аварійному стані.

Припинили роботу чимало аматорських об'єднань, творчих колективів, гуртків та інших клубних формувань. Скорочуються штати цих установ, сільські бібліотеки одержують мізерні кошти на комплектування бібліотечного фонду. Під загрозою припинення своєї діяльності опинилися парки культури й відпочинку, дендропарки. При входженні у ринкову економіку в галузі культури за сучасних умов мають місце негативні явища і тенденції, пов'язані з комерційною діяльністю. При цьому знижується рівень культури, звужується перелік видів культурної діяльності.

Багато невирішених проблем й у сфері побутового обслуговування сільського населення. Нині перелік побутових послуг налічує понад 800 видів. Проте із 36 основних видів послуг жителям села надається лише п'ять-сім. Останніми роками спостерігається тенденція до згортання сільської мережі побуту. Станом на 1 січня 2014 року 99,3% населених пунктів не мають будинків побуту, 99,3 комплексних приймальних пунктів, 98,0% - інших підприємств служби побуту. Внаслідок некерованого та стихійного проведення

реформ у сфері побуту, а також передачі підприємств служби побуту до комунальної власності, обсяг надання послуг населенню різко зменшився. Мають місце й певні зміни в її структурі. Стримувальним фактором розвитку служби побуту на селі є слабка матеріально-технічна база, низька забезпеченість кваліфікованими кадрами; 13,6% будинків побуту потребують капітального ремонту, із них - 50,0% у Чернігівській, 40,0 - у Дніпропетровській, 33,3% - у Сумській областях, а в Тернопільській, Херсонській, Рівненській областях - відповідно 42,9; 25,0; 18,2% будинків побуту знаходяться в аварійному стані.

Значно відстають від існуючих потреб і темпи розвитку торгівлі в сільській місцевості. Торговельна мережа представлена в основному дрібними магазинами з обмеженим асортиментом продовольчих та промислових товарів, 22,3% сільських населених пунктів не мають стаціонарних торговельних закладів, майже 16% розташовані в пристосованих приміщеннях, 2,8% потребують капітального ремонту.

Занепад соціальної інфраструктури села ускладнює умови отримання сільської освіти, можливості підвищення культурного рівня населення, отримання якісного медичного обслуговування, особливо жителями віддалених сільських поселень. Також це призводить до деградації поселенської мережі, зниження добробуту селян, їхньої економічної активності та поляризації розвитку сільських територій.

Контрольні питання

1. Чим характеризується стан сучасного сільського ринку праці?
2. Які риси властиві сучасному стану розвитку соціальної інфраструктури сільських територій?
3. Чим відрізняються вимираючі та занепадаючі села?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Артеменко, А. П. Місто метамодерну: проблема автентичності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. № 57. С. 13 – 27.
2. Букреєва І.В., Яковлева Ю.В. Соціологічні маркери конструювання ідентичності сучасного міста. *Габітус*. 2021. №21. С. 24 – 29.
3. Кравченко О.І. Культурні трансформації міста в контексті глобалізаційних процесів. *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. 2019. № 1 (29). С. 176 – 180.
4. Куцепал С. В. Соціологія міста: відповіді на виклики сучасності. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія : Соціологія. 2018. № 4. С. 45-52.
5. Лапіна В.В. Проблема соціологічного аналізу процесу відтворення соціальних нерівностей в сільських спільнотах України. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Соціологічні науки*. 2019. №1-2. С. 58 – 68.
6. Катаєв С. Сільська інтелігенція в умовах трансформації аграрної сфери сучасного українського суспільства. *Український соціологічний журнал*. 2020. № 23. С. 56 – 62.
7. Легеза, С. В. 2020. Велике місто як «голос» та «образ» (на матеріалах міста Дніпро). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2020. № (57). С. 58–73.
8. Лінцова Н.Ю. Споживання в стилі життя сільських мешканців : дис. ... к-та соціол. наук за спеціальністю : 22.00.04 / Інститут соціології НАН України, Київ, 2021. 249 с.
9. Максимчук О.В., Бондар С.С. Теоретико-методологічні основи розвитку фермерства: соціологічний аналіз. *Габітус*. 2020. Випуск 12. Том 1. С. 105 – 110.
10. Мацко-Демиденко І.В. Зразки мобільної та іммобільної поведінки жителів малих міст : дис. ... к-та соціол. наук : 22.00.03 / Інститут соціології НАН України, Київ, 2018. 229 с.
11. Міхеєва О, Мусієздов О., Серєда В. Сучасна соціологія міста в Україні // У пошуках обличчя світу: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / заг. ред. В. Кравченко та С. Посохова. Харків : Видавництво Точка, 2021. С.63 – 73.
12. Міхно Н. К. Місто як культурний текст: особливості семантики та синтагматики міського простору. *Видавничо-поліграфічний дім «Формат А+»*, 2020. 423 с.

13. Радіонова Л.О. Проблема дефініції «місто»: підстави визначення міста. Актуальні питання гуманітарних, соціальних та поведінкових наук: теоретичні та прикладні дослідження. Соціологія. 2021. URL: https://openscilab.org/wp-content/uploads/2021/03/aktualni-pitannja-gumanitarnih-socialnih-ta-povedinkovih-nauk-teoretichni-ta-prikladni-doslidzhennja_2021_03_24.pdf#page=45.
14. Семененко А. Стилiстичний дискурс сучасного урбанiзму. *Збiрник наукових праць «Українська академiя мистецтва»*. 2022. №31. С. 26-34.
15. Сiльський розвиток регiону : монографiя / Л. М. Газуда, В. Й.Ерфан, С. М. Газуда. Ужгород : Видавництво ФОП Сабов А. М., 2015. 250 с.
16. Соцiологiя мiста : навчальний посiбник / Л. В. Малес та iн. ; за заг. ред. О. К. Мiхеєвої. Донецьк : «Ноулiдж» , 2010. 464 с.
17. Трансформацiя сiльського розселення в Украiнi : кол. моногр. / за ред. Т.А. Заяць ; Інститут демографiї та соцiальних дослiджень iм. М.В. Птухи НАН Украiни. Київ, 2017. 298 с.
18. Шкуров Є. В., Єнiн М. Н., Коломiєць Т. В. Лаундра К. Глобалiзацiйнi процеси в сучасному мiстi. Вісник НТУУ "КПІ" Полiтологiя. Соцiологiя. Право. 2021. № 3(51). С. 19-30.
19. Ульянченко О.В., Заздравнова О.І. Людинотворча функцiя аграрної працi: соцiологiчний зрiз. *Актуальнi проблеми соцiологiї, психологiї, педагогiки*. Соцiологiчнi науки. 2018. №1 (36). С. 15 – 21.

Навчальне видання

Конспект лекцій з дисципліни
«СОЦІОЛОГІЯ МІСТА ТА СЕЛА»
для здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня
зі спеціальності 054 «Соціологія»
за освітньо-професійною програмою «Соціологія»

Укладач:
кандидат наук з державного управління,
доцент Оксана ШЕЛОМОВСЬКА

51918, м. Кам'янське,
вул. Дніпробудівська, 2
Підписано до друку _ 15.12.2022 р.
Формат _ А4
Обсяг 3,6 др. арк.
Тираж 50
Замовлення 434